

РОЗДІЛ 7

СПІЛЬНОТА В ПРОЦЕСІ ЦІННІСНОГО ПОРОЗУМІННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

Ціннісне порозуміння членів спільноти визначено як процес взаємного виявлення, порівняння, усвідомлення, визнавання цінностей, стан взаємного розуміння та прийняття їх як істотного і неодмінного факту співіснування, корекцію ставлень до них під час значущої взаємодії їхніх носіїв у процесі колективної адаптації до умов життєдіяльності [Васютинський, 2016а].

7.1. Колективне самовизначення спільноти як основа адаптації до умов воєнного конфлікту

Під впливом воєнно-політичного конфлікту на сході України загострилися об'єктивні і суб'єктивні потреби пристосовуватися до актуальних умов індивідуального і колективного життя. Надважливою для такого пристосування соціально-психологічною обставиною є належність абсолютної більшості людей до різноманітних спільнот. Саме в спільнотному просторі здійснюється велика частина адаптаційних процесів, відтак логічно постає питання про колективні стратегії адаптації до умов, що більш чи менш істотно змінилися. Над індивідуальною і колективною свідомістю й поведінкою, особливо представників старшого покоління, виразно тяжіє схильність до стереотипних переживань, яка затримує позитивний розвиток і гальмує вироблення продуктивних стратегій адаптації [Васютинський, 2017]. Ефективним виходом із психологічно патової ситуації могло б стати активне самовизначення громадян у найважливіших сферах їхньої життєдіяльності.

Такі стратегії ми тлумачимо як систему (здебільшого нечітко структуровану) спільно вироблюваних способів поведінки, організованих і виконуваних дій спільноти, спрямованих на пристосування до наявних несприятливих або змінених умов життєдіяльності. Успішним результатом такої адаптації мають (але не мусять) ставати передумови для досягання значущих колективних та індивідуальних цілей.

Відповідно до висвітлених положень і поточних соціальних запитів було сформульовано мету – виявити зміст колективних уявлень про можливі та поширені стратегії соціально-психологічної адаптації українців до суспільного напруження в умовах актуального громадського протистояння.

Задля цього у 2017 р. опитано 360 респондентів у м. Кисві. Вибірку складено за ознаками віку і статі – відповідно до загальної статеві-вікової структури дорослого населення України (із невеликим перевищенням молодіжної частини вибірки): жінки становили 55%; осіб віком від 18 до 29 років було 28,1%, від 30 до 44 – 25,3, від 45 до 59 – 24,7, від 60 років і старших – 21,9%. За рештою параметрів вибірка мала випадковий характер. Інтерв'юерами були студенти-психологи Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Застосована в опитуванні анкета містила 71 пункт у вигляді 5-бальних шкал семантичного диференціала, у яких респондентам пропонували запитання про зміни в їхньому житті, що, імовірно, відбулися за останні три роки. (Формулювання цих пунктів узято з низки питальників, що їх було використано в раніше проведених дослідженнях). Зв'язок із воєнними подіями на Донбасі в інструкції не підкреслювано, респондент сам вирішував, наскільки саме війна вплинула або не вплинула на його життя. Зміст оцінюваних індикаторів, на наш погляд, можна, зокрема, інтерпретувати як сукупну підставу для висновків про стратегії адаптації громадян до умов громадсько-політичного життя. По-перше, тому, що йдеться про зміни, які тим чи тим чином пов'язані із загальним соціальним контекстом життєдіяльності, а отже, відображають зумовлену ним поведінку респондентів. По-друге, респонденти виявляють своє значуще ставлення до цих змін – через оцінку їхньої впливовості та напряму впливу, а відтак показують рівень і спрямованість власної суб'єктної позиції.

Кожний пункт анкети складався з трьох підпунктів. Відповіді отримувано за 5-бальною шкалою, побудованою за принципом се-

мантичного диференціала. У першому підпункті сформульовано можливу зміну у вигляді полярних констатацій (наприклад: “Більше читаю – Менше читаю”). Якщо респондент обирав одну із змістовних оцінок (тобто не середній бал 3, який означав брак змін), то відповідав на наступний підпункт: наскільки така зміна вплинула (або не вплинула) на його життя. Якщо зміна вплинула помірно або істотно, то в третьому підпункті треба було зазначити, яким був цей вплив – добрим чи поганим.

Ми припустили, що зафіксовані в запитаннях способи поведінки певною або й істотною мірою відображають напрями адаптації, до яких удаються громадяни в нелегких умовах теперішнього життя. Подальшу статистичну обробку даних було спрямовано на те, щоб виділити найбільш загальні й типові способи поведінки, що сукупно визначають зміст тих чи тих колективних стратегій (радіше прото-стратегій) адаптації. Найчастіше характер виявлених стратегій проявлявся у вигляді самовизначення в певних сферах індивідуальної або колективної життєдіяльності.

Одномірний розподіл оцінок показав, що, на думку респондентів, порівняно частіше в їхньому житті стали проявлятися такі особливості: “співчуваю жителям Донбасу”, “частіше беру відповідальність на себе”, “більше часу проводжу в Інтернеті”, “більше працюю”, “частіше розв’язую різні проблеми”, “рідше покладаю відповідальність на інших”, “став більш упевненим у собі”, “моя самооцінка зросла”, “частіше відчуваю напруження”, “більше уваги приділяю здоров’ю”.

У просторі 71 ознаки, що описує зміни безвідносно до їхнього впливу, було проведено конфірматорний факторний аналіз із послідовним скороченням кількості ознак шляхом відкидання найменш навантажених. Виділилися вісім двополюсних факторів із сумарною дисперсією 52,9%. (Зміст цих факторів було зіставлено з результатами одномірних розподілів: за ознаками, де найбільш виразним було тяжіння до одного з полюсів шкали; за ознаками, що, за оцінками респондентів, вплинули на них відносно більше; за ознаками, які вплинули відносно менше; за ознаками, чий вплив оцінено як відносно кращий; за ознаками, вплив яких оцінено як відносно гірший).

Перший фактор (вклад у дисперсію 11%) умістив ознаки, що показують зміну особистого і соціального добробуту. Найбільше навантаження (.79) тут припало на пункт “Моє матеріальне становище погіршилося – Моє матеріальне становище поліпшилося”. Розподіл даних респондентами оцінок між цими полюсами виявився

досить рівномірним: 18,3% – 17,2 – 24,4 – 24,4 – 15,6% відповідно. Наступні шкали стосувалися до змін соціального статусу та кар'єри, у яких дещо переважили оптимістичні оцінки.

Усі ці показники, на думку респондентів, справили вплив на їхнє життя. Негативно було оцінено зміну матеріального становища: ті, хто її зазнав, переживають це особливо болісно. Такі співвідношення дали підстави інтерпретувати відповідну стратегію як намагання зберегти, відновити або підвищити свій добробут шляхом “матеріально-статусного самовизначення”.

У другому факторі (8,2%) об'єдналися характеристики поведінки під час конфліктного спілкування. Найбільш показовою стала шкала “Частіше конфліктую зі своїм оточенням – Рідше конфліктую зі своїм оточенням” (-.78): 5,5% – 13,6 – 33,9 – 24,2 – 22,8%. Як бачимо, респонденти дещо більше схильні вважати, що тепер конфліктують менше, ніж раніше (і це вплинуло на їхнє життя). Так само менше вони сперечаються з іншими людьми. А за частотою відчування гніву та звинувачування своїх співгромадян має місце нормальний розподіл. Оцінки впливу описаних змін на життя респондентів виявилися невідразними. Пов'язана з цими показниками стратегія означає, на наш погляд, “самовизначення щодо конфліктної взаємодії”.

У третьому факторі (6,7%) відображено зміни в професійному житті респондентів. Найбільш навантаженим виявився пункт “Намагався змінити професію – Не намагався міняти професію” (.84): 19,2% – 13,9 – 36,4 – 6,9 – 23,6%. Тут очевидно є симетрія оцінок, натомість у наступному за значенням пункті помірно переважили намагання змінити місце роботи.

В обох цих випадках респонденти схильні були вважати, що такі зміни чи наміри або брак їх не вплинули на їхнє життя, але ті, хто наполягав на такому впливі, оцінювали його як позитивний. Відтак стратегію зміни або збереження професії та місця роботи ми назвали “професійне самовизначення”.

Зміст четвертого фактору (6,5%) виявився пов'язаним із споживанням інформації. Найвагомішим був показник “Менше слухаю радіо – Більше слухаю радіо” (-.65): 21,4% – 8,1 – 45,3 – 10,8 – 14,4%. Тут переважили середні оцінки. Проявилися також тенденції менше читати газети і дивитися телевізор, але частіше розмовляти по телефону. При цьому респонденти здебільшого вважають, що такі зміни не вплинули на їхнє життя.

Можна гадати, що в інформаційному просторі мають місце два протилежні способи поведінки: намагання уникати інформації задля

заспокоєння і, навпаки, прагнення здобути її якомога більше, аби володіти ситуацією. Водночас тенденція уникати газет і телевізора за почастищення телефонних розмов підказує, що тут може йтися про цілісну стратегію доцільного впорядкування інформаційного простору – “інформаційне самовизначення”.

П'ятий фактор (5,7%) відобразив зміну поглядів і переконань. Найвиразнішим у цьому контексті став індикатор “Мої погляди змінилися – Мої погляди не змінилися” (.75%): 21,4% – 24,4 – 25,3 – 10 – 18,9%. До нього примикають зміна переконань, усвідомлення своєї політичної позиції, зміна ставлення до тих, хто поводить себе інакше. Переважає думка, що такі зміни не вплинули на життя респондентів, а якщо й вплинули, то позитивно.

Адаптації, очевидно, може сприяти як зміна, так і незмінність поглядів. Перша забезпечує гнучке пристосування до умов, що змінилися. Друга допомагає зберегти свою політико-ідеологічну ідентичність. Загалом же ця стратегія має характер “світоглядного самовизначення”.

Шостий фактор (5,3%) стосувався до виявів громадської активності та відповідальності. Найпоказовішим був пункт “Моя громадська активність знизилася – Моя громадська активність підвищилася” (.67): 8,1% – 10,8 – 50,8 – 17,8 – 12,5%. Ішлося також про взяття відповідальності на себе або перекладання її на інших, про участь у волонтерській діяльності.

Одномірний розподіл показав дещо дивну суперечність: з одного боку, респонденти заявили про посилення своєї інтернальності, а з другого – про зниження громадської активності. (Останнє, зокрема, стосується й до участі у волонтерській діяльності: імовірно, тут проявилася зниження її після очевидного сплеску у 2014–2015 рр.). Як і в попередньому факторі, вплив зазначених змін на життя респондентів оцінено як малоістотний, але позитивний. Відповідну стратегію адаптації названо “самовизначенням у громадській сфері”.

У змісті сьомого фактору (4,8%) відобразилися зміни в способі життя. На провідне місце тут вийшов показник “Менше уваги приділяю здоров'ю – Більше уваги приділяю здоров'ю” (-.82): 7,8% – 15,6 – 17,5 – 25,8 – 33,3%. Його доповнюють ставлення до здорового способу життя та спілкування з близькими людьми. Тут респонденти переважно відзначали істотний і позитивний вплив на них відповідних змін. Із погляду стратегій адаптації такі відношення можуть означати “самовизначення щодо способу життя”.

Восьмий фактор (4,6%) об'єднав ставлення до війни на Донбасі та постави з приводу життєвих проблем. Його найвиразніше втілено в пункті “Весь час думаю про війну на Донбасі – Зовсім не думаю про війну на Донбасі” (.63): 16,9% – 36,9 – 28,6 – 10,3 – 7,2%. Істотну перейнятість війною доповнюють співчуття до мешканців Донбасу та готовність розв’язувати проблеми. Загалом вплив розцінено як незначний, але негативний. Відповідну стратегію ми назвали “самовизначенням щодо війни на Донбасі” – вона цілком очевидно має поточний, подієво зумовлений, але водночас ціннісно насичений характер.

Узагальнення описаних даних показало: визначаючи найбільші зміни, що сталися в їхньому житті протягом трьох останніх років, респонденти виявляли своє значуще ставлення до загального соціального контексту життєдіяльності (зокрема або насамперед маючи на увазі наслідки Майдану та вплив війни на Донбасі). У поставлених запитаннях та отриманих на них відповідях було зафіксовано аспекти самовизначення, що відображають напрями адаптації, до якої вдаються громадяни в умовах теперішнього життя.

Виділено найбільш загальні й типові варіанти поведінки в певних сферах індивідуальної або колективної життєдіяльності, що сукупно визначають зміст колективних стратегій адаптації. Найчастіше такі стратегії проявлялися у вигляді різних варіантів самовизначення: матеріально-статусного, професійного, інформаційного, світоглядного, у громадській сфері, щодо конфліктної взаємодії, способу життя, війни на Донбасі. Ми вважаємо, що цю модель можна використовувати як основу дослідження колективних стратегій адаптації українців до умов і наслідків воєнного конфлікту.

7.2. Оцінка подій на Донбасі: між політикою і гуманізмом

Брак ціннісного порозуміння, зазначає Д. Кашен, часто лежить в основі таких дисфункційних симптомів спільної діяльності, як запеклі суперечки, нескінченні незгоди та неефективні зустрічі. Це не означає, що взаємне уточнення цінностей унеможливило б конфлікт. Проте таке з’ясування дає змогу зробити конфлікт прозорим, критерії та межі приймання рішень – зрозумілими, а дискусії – продуктивними [Kashen, 2011]. Принциповим тут є питання про те, наскільки в

основі значущих соціальних конфліктів лежать саме цінності, чи можливі такі конфлікти без ціннісного контексту. Схоже, що навряд, бо будь-який предмет, із приводу якого зав'язується масштабне громадське протистояння, неминуче має ціннісний зміст або набуває його.

Т. Вілкінсон розглядає ціннісне порозуміння як надважливий засіб єднання культур у суспільстві. Він, зокрема, наполягає на тому, що порозуміння, наприклад, між представниками різних релігій (як і будь-яких інших ідеологій) можливе лише на нейтральній, тобто світській, а не релігійній основі [Wilkinson, 2015, p. 19–20]. Якщо застосувати цей принцип до порозуміння політико-ідеологічного, то можна гадати, що в такому процесі належить сильніше акцентувати не власне політичні чи ідеологічні складники, а ті, що видаються більш нейтральними, але є психологічно важливими. Тут насамперед на думку спадають цінності “загальнолюдські”, що їхню вагу важко заперечити і на тлі яких інші цінності стають менш значущими або актуальними.

Описуючи процес вироблення стратегій впливу в американській філантропії, спрямованих на соціальні зміни, Г. Пірсон підкреслює значення типового для Канади ціннісного порозуміння, що виводить дискусії за межі політичної поляризації. Обговорення філантропічних стратегій, як правило, не зачіпає позицій учасників у політичному спектрі. Для того щоб говорити про стратегії, не потрібно сперечатися про цінності [Pearson, 2014]. Очевидно, у політично стабільному суспільстві досягти цього набагато легше, ніж в умовах інтенсивної політичної поляризації, яка має місце в сучасній Україні.

Дж. Єрвуд і А. Страньєрі, досліджуючи засоби забезпечення дорадчої демократії, приділяють увагу досягненню консенсусу як згоді щодо того, що слід робити. Такий консенсус містить істотні суб'єктивні компоненти у вигляді цінностей, переконань та уподобань, на основі яких автори пропонують відповідну типологію. Нормативний компонент стосується до згоди щодо головних цінностей: виділяють їх перелік, але без установалення єдиної ієрархії, тобто насамперед має йтися про можливість їхнього співіснування. Епістемічний компонент орієнтує на причинно-наслідкові зв'язки між діями і цінностями; він передбачає широке бачення перспектив, взаємне визнання переконань та готовність їх обговорювати, відмову від намагань викоренити “хибні” погляди. Преференційний компонент ґрунтується на згоді щодо того, що слід робити, щодо діапазону прийнятних альтернатив, здійснення вибору між ними [Yearwood,

2011, р. 21–23]. Якщо взяти такий перелік за логічну та практичну послідовність досягання консенсусу, то початково належить подбати про якнайширше усвідомлення можливості й неодмінності існування різноманітних цінностей. Далі має йтися про взаємне визнання їх. На завершення має відбутися вибір цінностей у загальноприйнятних межах.

Дж. Адема підкреслює значення наукових знань для узгодженого розв'язання проблем. Для структурованих проблем роль науковця-експерта є найбільш ефективною, проблему може бути розв'язано шляхом використання належних знань. За наявності ціннісного консенсусу стає зрозуміло, яку саме проблему потрібно розв'язати, а в разі консенсусу щодо потрібних знань рішення знайти досить легко. У випадку помірно структурованої проблеми, коли немає ціннісного консенсусу, але є згода щодо знань, особливого значення набуває роль посередника, який допомагає усвідомити складність проблеми, визначити точки дотику та провести переговори з пошуку рішення. Основну увагу приділяють використанню фактичних знань та обговоренню того, як вони впливають на цінності. У разі погано структурованої проблеми існує згода щодо цінностей, але не щодо знань. Для таких проблем науковці в кінцевому підсумку відіграють роль адвоката. Коли ж ідеться про неструктуровану проблему, науку можна розглядати як засіб постановки проблеми [Adema, 2015].

Виробляючи алгоритм роботи психолога з етичними дилемами, В. Горбунова робить основний наголос на рефлексивних уміннях аналізувати ситуацію, приймати рішення з огляду на можливі наслідки. Визначення конфліктних цінностей, ідентифікація їхніх носіїв та пошук шляхів ціннісного компромісу вимагає розвинутої рефлексії, навичок аналізу та самоаналізу, глибоких професійних знань. Реалізації ціннісного компромісу на практиці може бути досягнуто, зокрема, за умов узгодження цінностей науки і цінностей замовника [Горбунова, 2014, с. 309–311].

Л. Тарасюк позначає місце ціннісної толерантності серед видів толерантності та інтолерантності за ієрархічним принципом сходження від першого до другого в контексті відповідної культури. Послідовність цих видів має такий вигляд: протекціоністська толерантність (наполегливе утвердження толерантності в суспільстві), ціннісна толерантність, прихована інтолерантність, вербальна інтолерантність, агресивна поведінкова інтолерантність. Ціннісну толерантність автор визначає як систему цінностей і зразків поведінки,

пов'язану з неухильно твердим дотриманням принципів толерантності, неупередженим ставленням до представників інших соціально-демографічних груп і готовністю прийняти вислови й поведінкові акти, відмінні від власних [Тарасюк, 2013].

Аналізуючи процеси націєбудівництва в сучасній Україні, І. Кононов пише, що основою різних поглядів на культурний розвиток і зовнішньополітичні орієнтації країни є два різні проекти – співгромадянства (на Донбасі) і етнонації (у Галичині). Для міжрегіонального суспільного договору в Україні потрібен певний ціннісний компроміс. На його думку, за роки незалежності такий компроміс між Донбасом і Галичиною почав стихійно складатися. Відбулася дифузія зазначених проектів націєбудівництва, і вони поширилися по всій території України. Політична комунікація між регіонами, рефлексія над міжрегіональними відносинами сформувала в більшості населення прагнення до досягнення компромісу з приводу бажаного майбутнього країни. Проте політична криза кінця 2013 – 2014 років зруйнувала суспільні договори між різними групами в Україні [Кононов, 2014]. Водночас очевидно, що відновлення цілісного загальноукраїнського суспільного буття є неможливим без повернення до пошуків ціннісного компромісу.

Звернення до проблеми ціннісного порозуміння між представниками різних політико-ідеологічних груп населення України зумовлено потребою дослідження психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту. Відповідне його тлумачення було покладено в основу розробки психологічного інструментарію та проведення емпіричного дослідження з метою з'ясувати психологічну структуру уявлень громадян про *зміст ціннісного порозуміння* як важливого соціально- та політико-психологічного явища у зв'язку з поточними політичними подіями в Україні.

На першому етапі дослідження було скомпоновано частину анкети на основі низки питальників: анкети, яку раніше було використано у всеукраїнському опитуванні з проблеми ставлення громадян до релігії (додано також два вислови про проблеми міжконфесійних відносин); анкети для всеукраїнського моніторингу масової політичної свідомості, використаної під час опитування 2015 р. (відображено зміст чотирьох провідних факторів, які найістотніше диференціюють масову свідомість українців, – “реформаторські – антиреформаторські настрої”, “державницькі – антидержавницькі настрої”, “соціальне напруження”, “ставлення до влади”); перелік 10 груп цінностей за Ш. Шварцом; п'ять висловів, що характеризують

типи поведінки в конфлікті за К. Томасом; чотири пункти, сформульованих на основі тверджень, що їх висловлюють учасники дискусій в інтернеті з приводу війни на Донбасі.

На другому етапі з метою уявиразнення власне психологічного змісту можливого ціннісного порозуміння було розроблено низку додаткових пунктів. Для цього опитано 50 студентів факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Відповідали на відкрите запитання: Що б ви сказали або про що б запитали клієнта, який звернувся до вас за консультацією з тим, що він почувається надмірним індивідуалістом або надмірним колективістом? Було запропоновано написати по п'ять пунктів – запитань або порад – для одних і для других. Відповіді студентів узагальнено у вигляді 100 запитань і 100 порад.

Ці пункти було включено до двох анкет, у яких респондентам пропонували уявити своє звернення по допомогу до психолога. Потрібно було оцінити, наскільки вони хотіли б почути від психолога наведені в одній анкеті запитання або поради – у другій. Своє бажання респонденти мали оцінити за шкалою: 1 – “не хотів би”, 2 – “важко сказати”, 3 – “хотів би”, 4 – “дуже хотів би”.

Анкети було доповнено 10 біполярними шкалами семантичного диференціала, які мали самооцінний зміст: “Люблю протестувати проти влади – Не люблю протестувати проти влади”, “Конфліктний – Безконфліктний”, “Маю тверді політичні переконання – Не маю твердих політичних переконань”, “Підтримую російську мову в Україні – Не підтримую російської мови в Україні”, “За те, щоб силоміць повернути Донбас і Крим – За те, щоб відмовитися від Донбасу і Криму”.

Ці дві анкети заповнили 78 студентів Київського національного торговельно-економічного університету. За ознакою схильності протестувати проти влади респонденти поділилися на п'ять груп, які було об'єднано в три: “схильні протестувати” (28,2%), “невизначені” (48,7%) і “не схильні протестувати” (23,1%). Далі порівняно оцінки запитань і порад від психолога, що їх дали представники двох крайніх груп – “схильних” і “несхильних”. Значущі відмінності (на статистично достатньому рівні або на рівні тенденції) було зафіксовано за 20 ознаками з 200.

За цими ознаками проведено факторний аналіз, за результатами якого виділилися чотири фактори із сумарною дисперсією 51,2%. По дві найбільш навантажені ознаки з кожного фактору (усього вісім) було надалі включено до наступної анкети.

Аналогічну процедуру виконано за рештою шкал семантичного диференціала.

Було утворено групи “конфліктних” (32,1%), “невизначених” (32,1%) і “безконфліктних” (35,9%). Ознак, за якими спостережено відмінності між крайніми групами, виявилось лише 11. За результатами факторного аналізу виділилися три фактори із сумарною дисперсією 50,9%. До наступної анкети було відібрано шість ознак.

За наявністю політичних переконань виділено групи “переконаних” (26,9%), “невизначених” (47,4%) і “непереконаних” (24,4%). Виявлено 32 відмінності між крайніми групами. За результатами факторного аналізу в межах цих відмінних ознак виділилися п’ять факторів із сумарною дисперсією 50,4%. До наступної анкети відібрано 10 ознак.

За ставленням до російської мови утворилися групи “прихильних” (25,6%), “невизначених” (42,3%) і “неприхильних” (30,8%). Між двома крайніми групами спостережено 17 відмінностей. За результатами факторного аналізу виділилися чотири фактори із сумарною дисперсією 53,3%. До наступної анкети відібрано вісім ознак.

Розподіл позицій у питанні про повернення Донбасу і Криму виявився асиметричним: лише шість осіб (7,7%) висловилися за відмову від них. Відтак їх було об’єднано з тими, хто не визначився, в одну групу “поміркованих” (57,7%) і їхні дані порівняно з “непоступливими” (41%). Оскільки ці групи не були достатньо контрастними, між ними виявлено лише три відмінні ознаки. Усі їх було включено до наступної анкети.

Таку анкету, спрямовану на з’ясування психологічної структури уявлень респондентів про зміст ціннісного порозуміння, склали 72 пункти у вигляді висловів із приводу різноманітних аспектів особистого та громадського життя, щодо яких респонденти визначали ступінь своєї згоди чи незгоди за 5-бальною шкалою.

На третьому етапі за цією анкетой опитано 294 студенти: 103 студенти Київського національного торговельно-економічного університету, 87 студентів Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки в м. Луцьку, 104 студенти Запорізького національного університету. Серед опитаних 67% становили жінки.

Заповненню пунктів анкети передувало завдання сформулювати своє звернення до мешканців окупованої території Донбасу обсягом п’ять речень. У результаті контент-аналізу було визначено два основні показники, які характеризують зміст даних респондентами

звернень: загальний контекст і ставлення до “слухачів” – мешканців окупованої території Донбасу.

Найвиразніше розрізнено контекст політичний і гуманістичний. У межах політичного контексту (його виявлено у 22,1% респондентів, найбільше серед лучан) опитані підкреслювали факти російської воєнної агресії та окупації Донбасу, оцінювали політичну поведінку мешканців регіону, покладали відповідальність на різних політичних суб'єктів. Гуманістичний контекст (14%, відносно вищим цей показник виявився серед київських студентів) зосереджувався навколо війни як трагічного явища, загибелі військових і цивільних осіб, людських страждань і поневірянь. У відповідях великої частини респондентів (31,6%, найчастіше серед студентів із Луцька) спостережено ознаки обох контекстів – політичного і гуманістичного. Водночас чимало опитаних (32,3%, особливо багато їх було серед запоріжців) відмовилося від виконання цієї частини завдання. З огляду на велику кількість таких відмов було вирішено вважати ці випадки за окрему “уникливо-мовчазну” позицію респондентів.

Ставлення до жителів Донбасу найчіткіше проявилися у вигляді осуду (осудливі оцінки, звинувачення, агресивна іронія), отриманого в 20,8% відповідей, або розуміння (співчуття, примирливо-компромісні пропозиції, надія на порозуміння), яке проявили 59,2% опитаних. Належало б також очікувати на схвалення частиною респондентів антиукраїнської позиції мешканців регіону, але таких відповідей виявилось лише чотири (усі в Запоріжжі). Можна гадати, що таке схвалення почасти криється за відмовами від формулювання звернень.

Дальша обробка даних полягала в тому, що спершу визначали ознаки, за якими мали місце значущі відмінності між різними групами респондентів, виділених за описаними показниками, – контекстом і ставленнями. Далі в просторі цих ознак здійснювано факторний аналіз даних усієї вибірки. Потім порівнювано показники представників різних груп за найбільш навантаженими в межах факторів ознаками.

Відмінності між групами, які по-різному відтворили контекст подій, мали місце в 31 ознаці. За результатами факторного аналізу виділилися шість факторів із сукупною дисперсією 51,4%.

До першого фактору (13,7%) увійшли показники, зміст яких узагальнено в назві “незадоволеність із себе”. Його найповніше відображено у вислові “Є багато такого, що не влаштовує мене в моїй поведінці” (.758). Так частіше вважають респонденти, які акценту-

ють гуманістичний та політично-гуманістичний (по 3,5 бала за 5-бальною шкалою) контекст, натомість носії політичної (3,3) та уникливо-мовчазної (3,2) позицій є менш прихильними до цієї думки (відмінності між першими і другими за критерієм Манна-Вітні (тут і далі) на рівні $p \leq 0,05$). Решту навантажених ознак у цьому факторі склали вислови “Є багато такого, що заважає мені в житті” (.653) та “Мене турбує безліч речей” (.586).

Очевидно, незадоволеність із себе виконує важливу мотиваційну функцію, спонукаючи респондентів визначати своє ставлення до того, що відбувається з ними та навколо них. Зосередження уваги на психологічних проблемах виявляється однією з ознак гуманістичної позиції. Натомість прихильність до політичних пояснень подій виконує таку собі захисну функцію, даючи особі підстави бути відносно більше задоволеною із себе, спрямовуючи критичні оцінки на зовнішній світ. Схоже, що позиція “уникливо-мовчазних” щодо цього є також істотно, хоча й неявно, політизованою. Питання, проте, у тому, яке політичне спрямування має ця їхня позиція.

Другий фактор (10,3%) дістав назву “проросійські постави”. Тут найбільш навантаженим став вислів “Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції” (.722). Відносно частіше з ним погоджувалися ті, хто обстоює гуманістичний контекст подій (3 бали) або займає уникливо-мовчазну позицію (2,9), а рідше – носії політично-гуманістичної та політичної позиції (по 2,3 бала; $p \leq 0,05$). Близький до цього зміст відображає наступний за вагомістю вислів “У Конституції України слід надати Донбасу автономний статус” (.656). Ще одна ознака – вислів “Найважливіше в житті – мати високий соціальний статус” (.505).

Мабуть, для носіїв гуманістичних цінностей українсько-російська двомовність постає як своєрідний компроміс у цій політично напруженій сфері. Щодо “уникливо-мовчазних” можна припустити, що в цьому разі вони проявили почасти притаманну їм проросійську політичну позицію, яку, власне, і маскують під мовчазним униканням. Зв’язок високого соціального статусу з тяжінням до російськомовності показує важливий психологічний аспект – надання переваги російській мові як традиційно більш престижній та статусній в українському соціумі.

Зміст третього фактору (9,3%) окреслено як “войовничу позицію”. Тут переважив вислів “На жаль, ні перший, ні другий Майдан не досягли своїх цілей – потрібен третій Майдан, який остаточно зруйнує корумповану систему влади” (.639). Відносно більшою мі-

рою до цього схиляються носії уникливо-мовчазної та політичної позиції (по 2,8 бала), а також політично-гуманістичної (2,6). Натомість найменше прагнуть “третього Майдану” ті, хто підкреслює гуманістичний аспект (1,9 бала; $p \leq 0,05$). Показовішими, проте, виявилися оцінки другого за значенням вислову “Донбас треба відвоювати, а не вести даремні переговори” (.636): від політичної позиції (4,1 бала) до уникливо-мовчазної (3,9), політично-гуманістичної (3,4) та гуманістичної (3 бали; $p \leq 0,001$). До цього фактору увійшов також вислів “Якби ми менше розмовляли по-російському, то в росіян було б менше бажання і можливостей тягти нас у свій “русский мир” (.63). Співвідношення його оцінок виявилось аналогічним до попереднього: відповідно 3, 2,8, 2,6, 2,3 бала ($p \leq 0,001$).

Протилежні щодо цього позиції adeptів політичного (найбільш войовничі) і гуманістичного (найменш войовничі) контексту є цілком поясненими з погляду їхньої психологічної спрямованості. Водночас привертають увагу не зовсім зрозумілі оцінки “уникливо-мовчазних”, які виявилися близькими до “політичних”. Фактично вони суперечать тим, які проявилися в змісті попереднього фактору. Виходить, що позиція “уникливо-мовчазних” насправді не є достатньо однорідною.

Четвертий фактор (6,7%) склали вислови, що відображають орієнтацію респондентів на “самоствердження”: “Я здатен досягти в житті більшого” (.752) та “Я можу реалізувати себе кращим чином, ніж досі” (.636). За оцінками першого вислову опитані розподілилися в такому порядку: особи, які виділяють політично-гуманістичний контекст (4,4 бала), політичний (4,3), гуманістичний (4,2) та уникливо-мовчазний (3,8 бала; $p \leq 0,05$).

Тут вирізняються оцінки “уникливо-мовчазних”, які відносно найменше претендують на самоствердження. Можливо, це якраз і є проявом інакшої позиції в складі цієї групи – відмови від наполегливих домагань як наслідку несприятливих соціально-політичних тенденцій. В основі лежать більш чи менш виразні проросійські постанви, які, проте, видаються тепер не зовсім слушними й доречними.

П'ятий фактор (6%) визначено як “компромісну позицію”. У його структурі домінує вислів “Оскільки люди відрізняються розумінням сенсу життя, різні релігійні конфесії будуть завжди” (.772). Вищий рівень згоди з його змістом показали респонденти, які виділяють політичний та політично-гуманістичний контекст (по 3,9 бала), далі йдуть носії гуманістичної (3,7) та уникливо-мовчазної (3,4) позицій ($p \leq 0,05$). До фактору також увійшов вислів “Я намагаюся

залагоджувати справи з урахуванням інтересів і моїх власних, й інших осіб” (.691). Тут найвищим виявився бал у “політично-гуманістичній” групі (4), далі йдуть групи “гуманістична” (3,9), “політична” (3,8) та “уникливо-мовчазна” (3,6 бала; $p \leq 0,05$).

Цікаво, що найвиразнішу схильність до компромісу показали носії політично-гуманістичного контексту: можна гадати, що йдеться не лише про компроміс між протистійними частинами суспільства, а й між обома основними контекстами – політичним і гуманістичним. Найнижчий показник групи “уникливо-мовчазних” здається свідченням того, що представники цієї групи, попри певну розгубленість і відчуття неадекватності своєї позиції, залишаються в стані ригідного дотримання властивих їм стереотипів.

У шостому факторі (5,4%), названому “політичне порозуміння”, переважив вислів “Я намагаюся спілкуватися з тими, чиї погляди мені близькі” (.698). Його оцінено таким чином: найперше ті, кому властива гуманістична позиція (4,2 бала); далі йдуть ті, хто фіксує політичний (4,1) і політично-гуманістичний (3,8) контекст; а найнижче оцінили представники “уникливо-мовчазної” групи (3,7; $p \leq 0,01$).

Гуманістична основа такої позиції полягає, мабуть, в орієнтації на близьке спілкування, а політична – на близькість поглядів. Натомість для “уникливо-мовчазних” відносно проблемнішим видається саме спілкування з приводу їхніх поглядів.

Ще один вислів, що склав основу шостого фактору, це “Сьогодні наше головне завдання – досягти порозуміння між жителями різних регіонів України” (.662), є, власне кажучи, центральним із погляду прагнення ціннісного порозуміння в сучасній Україні. Відмінності між представниками чотирьох груп теж виявилися значущими: носії політично-гуманістичного і гуманістичного контексту оцінили його слушність на 4 бали, політичного – на 3,8, ті, хто відмовився виконувати завдання, – на 3,7 бала ($p \leq 0,05$). У цьому випадку оцінки великою мірою збігаються з регіональним розподілом: київські студенти, серед яких переважає гуманістична позиція, дали оцінку 4 бали, луцькі – із домінуванням політичної позиції – 3,9, а запоріжці, де найбільшою є частка “уникливо-мовчазної” позиції, – 3,7 бала ($p \leq 0,05$).

Проведений аналіз дає підстави охарактеризувати позиції представників цих чотирьох груп респондентів, які виділилися за їхньою готовністю акцентувати певний контекст подій на Донбасі або уникати такого акцентування.

Респонденти, чия увагу насамперед привертає політичний зміст подій, відносно більше схильні до осуду на адресу політичних опонентів, частіше мають войовничі проукраїнські погляди, прагнуть самоствердження, зокрема за рахунок оточення, водночас зорієнтовані на політичне порозуміння і компроміс.

Схожі погляди мають і носії політично-гуманістичного контексту, але вони дещо більше бувають не задоволеними із себе та дещо менше схильні до порозуміння.

Ті, хто орієнтується на гуманістичний контекст, виразніше схильні розуміти позицію опонентів, не є войовничими, а відтак є менш проукраїнськими, бувають не задоволеними із себе, але й самостверджуються за рахунок оточення, водночас схильні до порозуміння і компромісів.

Респонденти, які в дослідженні уникали висловлювати свої звернення до мешканців Донбасу, виявилися не войовничими і не проукраїнськими, не почуваються не задоволеними із себе, не прагнуть самоствердження, водночас не є схильними до порозуміння і компромісів.

У зв'язку зі своєрідними показниками цієї останньої групи “уникливо-мовчазних” було вирішено провести додатковий аналіз даних у межах лише їхніх оцінок. Здійснено факторний аналіз у просторі тієї самої 31 ознаки. Виділилися шість факторів із загальною дисперсією 54,5%.

Факторна структура даних виявилася досить подібною до структури всієї вибірки, але порядок і наповнення факторів дещо змінилися. Першим став фактор “політичне порозуміння” (вклад у дисперсію – 14,3; у загальній вибірці був шостим), але в його змісті провідним виявився вислів “Я здатен досягти в житті більшого” (.697), який відображає прагнення самоствердитися.

Другим став фактор “войовнича позиція” (11,9%), що в усій вибірці був третім. Найбільш навантаженим виявився вислів “Найважливіше в житті – дотримуватися традицій” (.695), який у загальному факторному аналізі не виходив на провідне місце.

Третій фактор “проросійська позиція” (8,3%) виявився подібним до другого фактору всієї вибірки, і найбільш навантаженим тут також став вислів “Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції” (.844).

Зміст четвертого фактору “самоствердження” (7,7%) багато в чому є аналогічним загальному четвертому факторові, але провідним

виявився вислів “Найважливіше в житті – мати високий соціальний статус” (.704).

Наступні два фактори мають досить плутаний зміст, у якому важко вбачити аналогію факторам із даних загальної вибірки і які погано піддаються інтерпретації. У п'ятому факторі (6,8%) найбільше навантаження припало на вислів “Є багато такого, що не влаштовує мене в моїй поведінці” (.658), а в шостому (5,5%) – “Я завжди був таким, як є тепер” (.696).

Як бачимо, за винятком третього фактору зміст усіх решти факторів тою чи тою мірою спрямовано на різні аспекти проблеми самовизначення – але у зв'язку із загальною суспільно-політичною ситуацією. Відтак належить виснувати, що процес ціннісного порозуміння має не тільки політико-ідеологічний характер, а й великою мірою психологічний – особистісний і міжособовий.

Цю думку підтверджує й порівняння оцінок найбільш навантажених у факторах висловів, що їх дали кияни і запоріжці з групи “уникливо-мовчазних”. Так, значуще частіше з виразно заідеологізованим висловом “Українсько-російську двомовність треба закріпити в Конституції” погоджувалися запоріжці (3,4 бала), ніж кияни (2,3; $p \leq 0,01$). Але й стосовно до позбавленого ідеологічного змісту вислову “Я здатен досягти в житті більшого” оцінки виявилися істотно неоднаковими: кияни погоджувалися з ним частіше (4,3), запоріжці – відносно рідше (3,5; $p \leq 0,01$). Аналогічні приклади становлять вислови “Я завжди був таким, як є тепер” (2,6 бала в киян і 3 в запоріжців) та “Найважливіше в житті – мати високий соціальний статус” (2,8 і 3,2 бала відповідно; в обох випадках $p \leq 0,05$). Водночас за рештою провідних у факторах висловів значущих відмінностей не було: “Найважливіше в житті – дотримуватися традицій” (кияни – 3 бали, запоріжці – 3,2) та “Є багато такого, що не влаштовує мене в моїй поведінці” (3,3 і 3,2 бала відповідно).

Отже, на тлі передбачуваної різниці політико-ідеологічних уподобань “уникливо-мовчазних” респондентів із Києва і Запоріжжя помітно увиразнюються відмінності психологічні: для запоріжців актуальнішими, ніж для киян, є усвідомлення проблемності досягнень, соціальне та особистісне самоствердження, гармонізація стосунків з оточенням.

Виділення того чи того контексту виявилось істотно пов'язаним із характером ставлення до мешканців Донбасу. Найбільшу готовність до порозуміння з ними показали респонденти, в оцінках яких домінує гуманістичний контекст: високий рівень готовності

зафіксовано у 82,9%, середній – у 12,2, брак такої готовності – у 4,9%. Респонденти з політично-гуманістичним контекстом оцінок мають схожі показники з певним зменшенням високої готовності – 68,8, 26,9 та 4,3% відповідно. У тих, хто обстоює політичний контекст подій, ці відношення є протилежними: високий рівень готовності до порозуміння виявили 13,9%, середній – 56,9, не виявили такої готовності 29,2% представників цієї групи.

Оберненими є пропорції ставлень, які містять осуд. Відносно найвищою частка тих, хто схильний засуджувати, є серед респондентів, зорієнтованих на політичний контекст, – 16,9%, помірно схильних – 30,8, несхильних – 52,3%. Серед зорієнтованих водночас політично і гуманістично ці показники становили 1,1, 24,7 та 74,2% відповідно, а серед зорієнтованих тільки гуманістично таких, що рішуче засуджують, не було зовсім, схильних до помірнього осуду – 14,6, зовсім не схильних – 85,4%.

Статистично значущі відмінності між групами респондентів, які виявили різне ставлення до мешканців Донбасу, проявилися за сімома ознаками. За результатами факторного аналізу в просторі цих ознак виділилися три фактори із загальною дисперсією 58,1%.

Зміст першого фактору (вклад у дисперсію – 29,4%) визначили такі вислови: “Якби ми менше розмовляли по-російському, то в росіян було б менше бажання і можливостей тягти нас у свій “русский мир” (.807), “На жаль, ні перший, ні другий Майдан не досягли своїх цілей – потрібен третій Майдан, який остаточно зруйнує корумповану систему влади” (.662), “Я часто міркую над тим, як припинити війну в Україні” (.614).

Другий фактор (15,2%) утворили вислови “Я завжди був таким, як є тепер” (.887) і “Донбас треба відвойовувати, а не вести даремні переговори” (.43).

У третьому факторі (13,5%) поєдналися вислови “Треба активніше розвивати фермерські господарства, а не намагатися зберегти під новими назвами ті самі колгоспи й радгоспи, які давно вже вичерпали себе” (.782) і “За сепаратизм слід позбавляти українського громадянства” (.701).

Як бачимо, характер ставлень найвагомніше визначають політико-ідеологічні позиції респондентів та їхнє намагання зберегти свою ідентичність.

Отже, було з’ясовано, що войовничі проукраїнські позиції та активний осуд політичних опонентів зумовлюють наполегливе акцентування політичного контексту подій на Донбасі. В основі зосере-

дження на політико-гуманістичному контексті лежать проукраїнські постави та схильність до самоствердження. До обстоювання гуманістичного контексту схильними є особи, що не задоволені із себе, не є рішуче проукраїнськими, підтримують політичне порозуміння.

Брак виразно антиукраїнських постав у середовищі респондентів можна пояснити двома причинами. По-перше, має місце менше поширення їх серед молоді, зокрема й у південно-східних регіонах. По-друге, в опитуванні частина респондентів проявила виразне уникання відвертих оцінок.

Така група “уникливо-мовчазних” є вочевидь найпроблемнішою щодо ціннісного порозуміння. Ці особи – найменш проукраїнські, хоча здебільшого не войовничі, не схильні до компромісу, намагаються самостверджуватися серед “своїх”, дбають про збереження звичного середовища і свого місця в ньому. Їхня позиція віддзеркалює проміжний і суперечливий стан свідомості багатьох мешканців південно-східних регіонів – між нерішучою відмовою від попередніх цінностей і невиразною нехиттю до нових, які, проте, більше відповідають сучасним суспільним умовам і тенденціям розвитку.

7.3. Позиції мешканців Сходу і Заходу України щодо подій на Донбасі як основа майбутнього ціннісного порозуміння

Оцінка воєнних подій на Донбасі та їхнього соціально-психологічного змісту істотно характеризує ментальні та комунікативні позиції індивідуальних і колективних учасників суспільних процесів. Особливо напруженою є ціннісна сфера, навколо якої зосереджується більшість проблемних оцінок і запитів, суперечок і передбачень.

Сьогодні громадськість важко сприймає пропозиції про пошук порозуміння з приводу цінностей, які найбільше поділили суспільство. Таке ціннісне порозуміння відносно нечасто стає й предметом соціально-психологічного вивчення. У відповідному контексті увагу науковців звичайно привертають питання досягання компромісу та формування толерантного ставлення до відмінних думок і дій.

Наукове пояснення таких явищ істотно ґрунтується на аналізі ціннісної сфери суспільства: має йтися про відмову від позитивістсь-

кого приписування масовій свідомості базальних, суто диспозиційних цінностей і виявлення натомість цінностей, що їх колективний суб'єкт виробляє і застосовує в процесі повсякденної та водночас довготривалої життєдіяльності. Саме такий підхід на перспективу видається найбільш доцільним, якщо мати на увазі неминуче в майбутньому примирення більшості заангажованих у конфлікт громадян.

Аналізуючи пов'язані з цією проблемою науково-психологічні джерела, ми звернули увагу на праці фінських дослідників безпеки діяльності в сучасному мінливому кіберсвіті, які зосереджено на розвитку культури безпеки. Це вимагає обговорення відповідних проблем у суспільстві для підвищення ціннісного порозуміння. Люди приймають культуру і норми безпеки, якщо вони спираються на спільне розуміння цінностей [Kuusisto, 2015]. Отже, ціннісне порозуміння постає як своєрідний бажаний взірць суспільного стану, культурно-нормативна гарантія загальної безпеки.

Аналогічний висновок пропонує Л. Албала-Бертран: базові причини сучасних конфліктів є не так економічними чи політичними, як культурними. Натомість опозицією ціннісного порозуміння є агресивна або насильницька поведінка [Albala-Bertrand, 1996]. Відтак намагання запобігти агресії й насильству повинно втілюватися в зусиллях, спрямованих на утвердження такого порозуміння.

У багатьох сучасних суспільствах важливим джерелом непорозумінь є конкуренція між цінностями "європейськими" і "азійськими". Тому не дивно, що про особливу роль ціннісного порозуміння у відносинах між Європою та Азією на порозі ХХІ ст. говорив у 1996 р. тодішній директор Міжнародного інституту досліджень Азії В. Стокгоф. Таке порозуміння він поставив в один ряд із культурним обміном, зміцненням наукових зв'язків, а також – більш прагматично – зі створенням науково-дослідних та інформаційних центрів [Stokhof, 1996]. Належить підкреслити, що апеляція до наукового контексту постає як важливий, навіть визначальний засіб додання ціннісних проблем і протистоянь глобального, міжнародного рівня.

Прагнучи описати прогресивні цінності ХХІ ст., група авторів соціал-демократичного спрямування зазначає, що визначення цінностей відбувається в багатогранному контексті – національному і глобальному. Складність полягає в тому, що антропологічне розуміння цінностей поміщає їх у межі певних соціальних перспектив – спільної історії, політики, соціальних умов. У європейському контексті, про який пишуть ці автори, важко відтворити подібну структуру, де,

як правило, така річ, як європейська ідентичність громадян Європейського Союзу, залишається під питанням [Stetter, 2011]. Годі й говорити, наскільки вагому роль відіграють питання національної ідентичності в сучасній Україні, яка так драматично, через широкі соціальні конфлікти шукає своє місце в європейсько-євразійському ментальному просторі.

К.-М. Лам аналізує перебіг масштабного громадянського конфлікту, що мав місце в Гонконгу 2014 р. і призвів до загострення суперечностей між різними групами населення. Такий стан настроїв унеможлилював належні діалоги та виявив прогалини в розумінні цінностей. Організовані відтак обговорення було спрямовано на поглиблення розуміння громадянства. Попри всі труднощі результати роботи показали, що люди, як правило, не схвалюють насильства як засобу встановлення справедливості і цінують значення діалогу [Lam, 2015]. Схоже, що в більшості різних політико-ідеологічних груп у сучасній Україні переважає готовність відмовитися від насильства, але вони ще досить далекі від бажання налагодити повноцінні діалоги між носіями різних світоглядно-ціннісних систем.

Якщо мати на меті такі діалоги як доконечну перспективу нормалізації громадсько-політичного життя нашого суспільства, то слід звернути увагу на практичні параметри їхнього втілення. Поряд із загальнополітичним дискурсом співіснування (який, очевидно, буде визначальним), належатиме подбати про вироблення ефективних і прийнятних моделей створення умов для досягання ціннісного порозуміння на рівні численних міжлюдських взаємодій. За приклад такого підходу може правити положення фінської дослідниці М. Маттіли, яка підкреслює значення ціннісного порозуміння в повсякденній діяльності організацій. Вона розглядає його, зокрема, як знаряддя менеджменту: цінності має бути досягнуто крізь призму власної роботи, перш ніж вони почнуть реально функціонувати [Mattila, 2008]. Цінності, тобто, треба буде досягнути, збагнути, зіставити.

Вивчаючи перспективи ціннісного порозуміння українців Сходу і Заходу у світлі подій на Донбасі, у 2016 р. ми опитали по 50 мешканців м. Маріуполя Донецької обл. та м. Львова. У статевій структурі вибіркової сукупності з Маріуполя мав місце перекис у бік перевищення частки жінок (62%) порівняно із загальною структурою населення великих міст України. За віком респонденти розподілилися таким чином: від 18 до 29 років – 22%, від 30 до 49 – 34, 50 років і

старші – 44%. В аналогічному опитуванні у Львові було відтворено статево-вікову структуру мариупольської вибірки.

Як основний метод було застосовано напівстандартизоване інтерв'ю. Респондентам, зокрема, ставили три запитання. У першому їм пропонували сформулювати радіозвернення до мешканців окупованої частини Донбасу. У другому – таке саме звернення до мешканців Західної України. Третє запитання полягало у визначенні того, хто в кого і за що, на думку респондентів, мав би просити пробачення після закінчення війни на Донбасі.

Насамперед належить звернути увагу, що відповіді мариупольців були більш розлогими і тривалими (в 1,3 раза) в часі. Це можна пояснити двома причинами. По-перше, самі воєнні події безпосередніше до них стосуються та викликають сильнішу емоційну реакцію, а відтак і бажання висловитися з їхнього приводу. По-друге, львів'яни назагал мають більш визначену політичну позицію, а тому формулюють свої судження дещо категоричніше, а через це й лаконічніше.

Отримані відповіді проаналізовано за допомогою контент-аналізу. У зверненнях до мешканців Донбасу та Західної України виділено по 20 змістових одиниць, у питанні про пробачення – 16. Відтак ці одиниці піддано процедурі кластерного аналізу.

Щодо мешканців Донбасу найчастішими виявилися заклики схаменутися, припинити війну (загалом 20 одиниць, у т. ч. 14 від мариупольців та 6 від львів'ян, відмінності за критерієм Фішера $p \leq 0,05$). Далі йдуть побажання триматися (17 – 10 і 7), вислови співчуття (17 – 11 і 6), заклики бути українськими патріотами (13 – 3 і 10, $p \leq 0,05$), звинувачення “самі винні” (12 – 4 і 8), констатація “вас обманули” (12 – 7 і 5), небажання будь-що говорити (11 – 5 і 6), твердження “немає сенсу з ними говорити” (11 – 7 і 4), заклики не втрачати надії на краще (10 – 6 і 4), заклики діяти (9 – 3 і 6), констатація їхнього права на власний вибір (8 – 4 і 4), твердження “від них нічого не залежить” (7 – 5 і 2), заклики шукати вихід (7 – 0 і 7, $p \leq 0,01$), побажання миру (6 – 4 і 2), заклики “живіть як хочете” (5 – 4 і 1), твердження “вони такі самі, як ми” (5 – 4 і 1), думка “вони вже передумали” (4 – 3 і 1), побажання щастя й здоров'я (4 – 3 і 1), схвалення їхніх дій (3 – 2 і 1), заклики сподіватися на Бога (2 – 1 і 1). Відмінності між мариупольцями і львів'янами виявилися значущими за трьома ознаками з 20.

За результатами кластерного аналізу за методом Варда виділилися вісім кластерів.

Перший кластер зібрав 11 ознак із 20. Його досить різноманітний зміст можна інтерпретувати як “самовизначення щодо подій на Донбасі”. У маріупольців переважає емоційно-розгублено-констатувальна позиція: “живіть як хочете”, “нічого не залежить”, “такі самі, як ми”. Львів’яни натомість активніше закликають діяти, шукати вихід.

Другий кластер – відмова від звернення, що може означати як брак чіткої позиції, так і надто високе емоційне заангажування, через що важко даються конкретні формулювання. Позиції маріупольців і львів’ян виявилися кількісно близькими.

Третій кластер склали звинувачення на адресу мешканців Донбасу у вигляді висловів “самі винні”, “що хотіли, те й отримали”. Тут дещо активнішими були львів’яни. Так само оцінки львів’ян переважали в змісті четвертого кластера із закликами бути українськими патріотами.

У решті кластерів активнішими були маріупольці. Вислови, які фіксують марність розмов з обманутими мешканцями окупованих територій, склали п’ятий кластер. Вислови співчуття становили зміст шостого кластера. Заклики схаменутися ввійшли до сьомого кластера. Восьмий кластер об’єднав заклики триматися та вірити в краще.

У зверненнях до мешканців Західної України найпомітнішими виявилися заклики дбати про Україну (18 – 5 і 13, $p \leq 0,05$). Наступні пункти склали заклики бути толерантними (14 – 6 і 8), шукати порозуміння (12 – 9 і 3, $p \leq 0,05$), вислови поваги (12 – 9 і 3, $p \leq 0,05$), заклики триматися (10 – 5 і 5), твердження “ми один народ” (10 – 8 і 2, $p \leq 0,05$), заклики молитися, не грішити (9 – 3 і 6), констатація, що на Західній Україні все гаразд (8 – 4 і 4), заклики не думати, що на сході всі сепаратисти (8 – 7 і 1, $p \leq 0,01$), побажання щастя й здоров’я (7 – 4 і 3), заклики допомагати мешканцям Східної України (7 – 1 і 6, $p \leq 0,05$), заклики не нав’язувати своїх цінностей (7 – 4 і 3), вислови вдячності (6 – 4 і 2), побажання миру (6 – 5 і 1, $p \leq 0,05$), співчуття за воїнів, які гинуть на Донбасі (6 – 5 і 1, $p \leq 0,05$), констатація “ми різні” (6 – 6 і 0, $p \leq 0,01$), вимога “не лізти на Донбас” (6 – 5 і 1, $p \leq 0,05$), твердження “вони такі самі, як ми” (5 – 5 і 0, $p \leq 0,05$), небажання будь-що говорити (4 – 1 і 3), пропозиція відмовитися від Донбасу як непотрібного тягаря (2 – 2 і 0). У зверненнях до мешканців Західної України відмінності між респондентами з обох міст спостережено частіше: за 11 смисловими одиницями з 20.

Відповіді респондентів узагальнено в семи кластерах.

У першому кластері можна вбачати позитивні оцінки ролі Західної України у зв'язку з подіями на Донбасі, що їх дали переважно маріупольці. Другий кластер – це поради або вимоги не втручатися в справи на Донбасі, також частіше висловлювані мешканцями Маріуполя. У третьому кластері найвагомішим виявилось побажання маріупольців львів'янам не вважати, що на сході всі є сепаратистами. У четвертому кластері подібними між собою були добрі побажання маріупольців і львів'ян мешканцям Західної України. П'ятий кластер об'єднав загальну позитивну оцінку Західної України, що частіше звучала у висловах маріупольців. Шостий кластер відобразив побажання респондентів з обох міст досягти порозуміння на основі толерантності. У сьомому кластері зосередилися заклики переважно львів'ян до своїх земляків дбати про Україну.

Із приводу прохання про пробачення найчастіше згадували про українську владу – Президента, уряд, Верховну Раду, депутатів, які мають просити в народі, людей, матерів загиблих воїнів пробачення за війну (27 – 14 і 13). На другому місці Росія – російська влада, Путін, усі росіяни, які мають просити пробачення в українців за воєнну агресію (25 – 11 і 14). Наступні місця зайняли пропозиції Донбасу та його мешканцям просити пробачення в України й українців (17 – 8 і 9), обом сторонам конфлікту просити пробачення взаємно (16 – 10 і 6), думка, що ніхто не повинен просити пробачення, що це марне (15 – 7 і 8), українській владі в народі – за те, що допустила таку ситуацію (11 – 5 і 6), ми всі – у матерів, чий сини загинули (11 – 5 і 6), ми всі – одні в одних (11 – 6 і 5), Україна, українська влада – у мешканців Донбасу (9 – 6 і 3), ті, хто призвів до війни – без зазначення конкретних винуватців (9 – 5 і 4), попередня українська влада – за всі роки незалежності або Янукович і його команда (7 – 4 і 3), відповідь “не знаю” (6 – 2 і 4), українська влада в народі – за злидні (6 – 6 і 0, $p \leq 0,01$), ми всі – у Бога (5 – 0 і 5, $p \leq 0,05$), твердження, що ніхто ні в кого не проситиме пробачення (4 – 2 і 2), США, Європа – за їхнє втручання в конфлікт (4 – 1 і 3). Значущі відмінності між маріупольцями і львів'янами мали місце у двох випадках із 16.

Зміст наведених відповідей об'єднався в семи кластерах.

Перший кластер відображає розмиті уявлення про винуватців у контексті війни, які мають просити пробачення. Тут протистоять позиції маріупольців, які звинувачують українську владу в матеріальних нестатках, і львів'ян, які закликають просити прощення в Бога.

У другому кластері йдеться про внутрішньоукраїнські провини – української влади – за те, що не впоралася із ситуацією, і всіх нас – перед матерями загиблих. Оцінки респондентів з обох міст у межах цього кластера (як і всіх наступних) виявилися приблизно однаковими.

Скептичну щодо доцільності вибачень позицію втілює третій кластер: маріупольці і львів'яни подібно вважають, що прохання про пробачення є непотрібними. Взаємні пробачення та пробачення одні одних склали зміст четвертого кластера. П'ятий кластер – це вибачення Донбасу перед Україною. Шостий кластер об'єднав вислови про вину української влади за розв'язану війну. У сьомому кластері вину за війну покладають на Росію.

Для чіткішої класифікації отриманих висловів із метою виявити психологічну структуру уявлень респондентів у просторі взаємних оцінок було також застосовано факторний аналіз даних.

Не було несподіванкою те, що отримані фактори виявилися малопотужними, більшість їх – на межі статистичної значущості. Після вилучення слабо корельованих ознак виділилися вісім факторів із загальною дисперсією 53,7%.

Перший фактор (вклад у дисперсію – 9,4%) відображає співчутливо-примирливу позицію щодо Донбасу. Провідною змінною стало співчуття на адресу його мешканців (-0,772).

У другому факторі (7,9%) протиставилися небажання будь-що їм говорити, бо немає сенсу (-0,594), і відмова від звернення (0,55). Фактор відображає суперечність між роздратуванням позицією донбасівців і униканням оцінки їхньої позиції.

Третій фактор (7,5%) містить моральну підтримку мешканців Донбасу, насамперед у вигляді закликів не втрачати надії на краще (-0,893).

У четвертому факторі (6,2%) до побажань миру Західній Україні (0,808) приєдналися добрі побажання на адресу Донбасу (0,533), а також пропозиція відмовитися від Донбасу (0,583). Останнє мало місце у висловах лише двох респондентів із Маріуполя, але його кореляційні зв'язки з іншими ознаками зумовили істотне навантаження цього індикатора в межах описуваного фактору.

До п'ятого фактору (6,2%) переважно увійшли вислови респондентів із приводу ймовірного пробачення. Тут на протилежних полюсах опинилися думки про те, що пробачення має просити українська влада за розв'язану нею війну (0,775) або ми всі одні в одних (-0,552).

Шостий фактор (5,8%) об'єднав оцінки з більш-менш виразним антиукраїнським (проросійським, сепаратистським) змістом: заклики до західних українців “не лізти на Донбас” (-0,69) та вимога до України й українців просити пробачення в Донбасу (-0,668).

Протилежний зміст має сьомий фактор (5,5%), де домінує думка про те, що Росія має просити пробачення в Україні (0,627).

У восьмому факторі (5,2%) поєдналися пропозиція нам усім просити пробачення в матерів загиблих воїнів (-0,584) і думка про право мешканців Донбасу жити так, як вони самі хочуть (-0,574).

Наступний варіант факторного аналізу було проведено за 16 ознаками, де зафіксовано значущі відмінності між респондентами з Маріуполя і Львова. Виділилися п'ять факторів із загальною дисперсією 50%.

До першого фактору (вклад у дисперсію – 15%) насамперед увійшли позитивні вислови маріупольців на адресу львів'ян, зокрема побажання їм миру (0,8). Другий фактор (9,9%) склали проукраїнські вислови респондентів, у т. ч. заклики дбати про Україну (-0,735), до яких частіше вдавалися львів'яни. Третій фактор (8,8%) містить вияви співчуття (-0,833), що частіше траплялися у відповідях маріупольців, а також і їхню вимогу “не лізти на Донбас” (-0,73). Четвертий фактор (8,5%) можна інтерпретувати як заклики до єдності: “ми – один народ” – так частіше висловлювалися респонденти з Маріуполя. Вони ж були активніші й у межах шостого фактору (7,8%), де йшлося, зокрема, про потребу досягти порозуміння (-0,834).

Отже, у просторі ознак, за якими спостережено істотні відмінності між обома регіональними групами, переважають звернення до мешканців Західної України, а активнішими в їхніх формулюваннях виявилися маріупольці.

За змістом зафіксовані відмінності не так роз'єднують, як об'єднують представників обох регіонів. Так, маріупольці бажають миру Західній Україні, висловлюються за єднання та порозуміння попри відмінності. Львів'яни активніше закликають діяти на благо України. Натомість роз'єднувальні тенденції відображено у звинувачувальній позиції частини маріупольських респондентів щодо втручання західних українців у справи Донбасу, поєднаній із переживаннями через війну і смерті.

Ще один факторний аналіз було зроблено на основі найбільш частотних ознак (названих понад 10 разів), за якими немає значущих відмінностей між респондентами з обох міст. Таких ознак виявилось 16.

Виділилися п'ять факторів із загальною дисперсією 50,7%. В усіх цих факторах позиції маріупольців і львів'ян принципово не відрізнялися.

Перший фактор (вклад у дисперсію – 13,4%) показує співчуття й підтримку Донбасу, найвиразніше втілену в побажанні триматися (0,922).

Другий фактор (11,4%) розкриває позицію щодо звинувачень на адресу Донбасу: на одному полюсі є думка про непотрібність будь-кому просити пробачення в будь-кого (0,682), а на другому їй протистойть вимога до мешканців Донбасу просити пробачення в Україні та всіх українців (-0,583).

Проблема вибачень домінує й у змісті третього фактору (9,2%): протилежними виявилися пропозиція всім просити пробачення одні в одних (-0,67) і вимога до української влади просити пробачення за розв'язану війну (0,51).

У четвертому факторі втілилися антисепаратистські погляди респондентів: домінують звинувачення “самі винні”, “що хотіли, те й отримали” на адресу донбасівських сепаратистів (-0,823). У п'ятому факторі йдеться про вплив російської пропаганди, якою обмануто мешканців Донбасу (-0,731).

Описані подібності мають двоїтий характер. З одного боку, це ті, що є близькими в оцінках респондентів з обох міст: співчуття Донбасові, заперечення сепаратизму, критичне ставлення до російської пропаганди. Із другого боку, подібними є суперечливі атрибуції провини, зроблені маріупольцями і львів'янами в межах кожної з цих двох груп. В обох простежуються дві аналогічні опозиції: звинувачувати або Донбас, або нікого; звинувачувати або українську владу, або всіх громадян України.

Наступна обчислювальна процедура полягала в типологізації респондентів. Нас цікавила наявність в обох містах осіб, які мають схожі або різні погляди на оцінювані події. Ясна річ, що схожі погляди можуть бути основою легкого й швидкого порозуміння. Натомість різниці в поглядах потребують пильнішої уваги, аби можна було краще зрозуміти їхні психологічні причини та окреслити перспективи можливого ціннісного компромісу.

Із цією метою було виокремлено 24 ознаки, які фігурували в не менш як 10 відповідях, і на їхній основі проведено кластерний аналіз за методом Варда. У результаті всі респонденти поділилися на шість кластерів. У чотирьох із них кількість респондентів із Маріуполя і Львова була приблизно однаковою, тому саме ці чотири групи ми

тракуємо як носіїв тих ціннісних уявлень, які містять у собі об'єднавчий потенціал. Ще в одному кластері переважали респонденти з Маріуполя та в одному – зі Львова. Ці дві групи представляли уявлення, які, очевидно, роз'єднують мешканців східних і західних регіонів країни.

Для уявлення відповідних змістів оцінки респондентів із кожного кластера було порівняно з оцінками, що їх дала решта респондентів – тих, які ввійшли не до цього кластера, а до п'яти інших.

У першому кластері об'єдналися 30 респондентів – 14 маріупольців і 16 львів'ян. Від більшості опитаних вони відрізнялися тим, що у зверненнях до мешканців Донбасу частіше висловлювали небажання що-небудь говорити (відмінності були значущими на рівні $p \leq 0,01$), співчуття ($p \leq 0,01$), побажання миру ($p \leq 0,05$). У зверненнях до мешканців Західної України найпомітнішою виявилася констатація, що на Західній Україні все гаразд ($p \leq 0,05$). У відповідях із приводу прохання про пробачення найчастіше лунала думка, що ніхто не повинен просити пробачення, що цього не потрібно ($p \leq 0,01$). Таку позицію можна назвати примирливо-поблажливою, яка віддзеркалює небажання загострювати конфлікт, прагнення уникати прямих звинувачень.

Третій кластер утворили вісім респондентів – по чотири з кожного міста. Щодо мешканців Донбасу найчастішими виявилися побажання триматися ($p \leq 0,01$) та заклики не втрачати надії на краще ($p \leq 0,01$). На адресу мешканців Західної України найпоказовішими виявилися вислови вдячності ($p \leq 0,05$). Такого типу ставлення мають підбадьорливо-заохочувальний зміст.

До п'ятого кластера ввійшли 17 осіб – дев'ять мешканців Маріуполя і вісім – Львова. Звертаючись до мешканців Донбасу, ці респонденти наголошували на тому, що “від них нічого не залежить” ($p \leq 0,01$), що “немає сенсу з ними говорити” ($p \leq 0,05$), виголошували заклики “живіть як хоче” ($p \leq 0,05$). У питанні про пробачення найчастіше згадували про українську владу – Президента, уряд, Верховну Раду, депутатів, які мають просити в народу, людей, матерів загиблих воїнів пробачення за війну ($p \leq 0,01$) і матеріальні нестатки ($p \leq 0,05$). Позицію цієї групи визначено як пасивно-виправдальну, у межах якої мешканцям Донбасу відмовляють у наявності власної політичної суб'єктності та позбавляють їх політичної відповідальності, а головну провину покладають на офіційну владу.

Шостий кластер охопив 18 респондентів – по дев'ять із кожного міста. У цій групі мешканців Донбасу найчастіше звинувачували в

тому, що вони “самі винні” ($p \leq 0,01$), констатували, що їх “обмануто” ($p \leq 0,01$), закликали бути українськими патріотами ($p \leq 0,05$) або діяти ($p \leq 0,05$). Натомість мешканцям Західної України пропонували бути толерантними ($p \leq 0,05$), шукати порозуміння ($p \leq 0,05$), констатували, що “ми різні” ($p \leq 0,05$). На думку цих респондентів, пробачення насамперед має просити Росія (російська влада, Путін, усі росіяни) в українців за воєнну агресію ($p \leq 0,01$). Такі оцінки можна окреслити як спонукально-звинувачувальні, коли по-різному висловлено звинувачення на адресу мешканців і Донбасу, і Західної України та пропозиції одним і другим діяти певним чином.

У кожному з двох наступних кластерів об’єдналися переважно респонденти з якогось одного міста.

Так, львів’яни кількісно переважали в другому кластері: серед 11 осіб було дев’ять львів’ян і два маріупольці. Ця здебільшого “львівська” група найактивніше закликала мешканців Донбасу бути українськими патріотами ($p \leq 0,01$). Звертаючись до своїх земляків із Західної України, респонденти закликали їх дбати про Україну ($p \leq 0,01$) та відзначали позитивну роль релігії ($p \leq 0,01$). Тут проявилася в міру типова для львів’ян наполегливо-патріотична позиція, яка, проте, не стала домінантною в масштабах усієї львівської вибірки.

У четвертому кластері, куди ввійшли 16 осіб, більше було респондентів із Маріуполя – 12, четверо – зі Львова. Вони найчастіше закликали мешканців Донбасу схаменутися, припинити війну ($p \leq 0,01$) або стверджували, що “немає сенсу з ними говорити” ($p \leq 0,05$). У зверненнях до мешканців Західної України найпомітнішими виявилися вислови поваги до них ($p \leq 0,01$), твердження “ми один народ” ($p \leq 0,01$), заклики шукати порозуміння ($p \leq 0,05$). Із приводу прохання про пробачення найчастіше пропонували Донбасу та його мешканцям просити пробачення в України й українців ($p \leq 0,05$). Такі ставлення визначено як компромісно-проукраїнські: у них наголошено на потребі припинити війну та досягти порозуміння на основі спільних проукраїнських цінностей.

Зміст описаних позицій найвиразніше стосується до чотирьох соціально-психологічних параметрів. Три з них є спільними для респондентів із Маріуполя та Львова. Перший параметр – це прагнення компромісу, порозуміння, примирення. Йому притаманна найбільш гуманістична спрямованість, пов’язана зі співчуттям і бажанням миру. Другий параметр має мотивувальний характер – орієнтує адресатів звернень на активність певного типу. Ця активність може бути або більш практичною, або більш ментальною. Третій параметр

відображає зосередження на проблемі вини за події, що відбуваються, та пошуку винуватців. Простежуються три позиції – імпунітивна щодо мешканців Донбасу, екстрапунітивна щодо них же та екстрапунітивна щодо влади. Четвертий параметр увиразнює політико-ідеологічні питання. У його межах співіснують дві проукраїнські позиції: безапеляційно-патріотична позиція львів'ян і теж патріотична, але виразніше зорієнтована на міжособове та міжрегіональне порозуміння позиція маріупольців.

Вочевидь вимагає пояснення брак чітких політико-ідеологічних незгод між мешканцями обох міст. Насправді такі незгоди проявлялися у відповідях респондентів, але їхня питома вага виявилася не досить великою, аби істотно вплинути на загальну схему ціннісного порозуміння.

Отже, відмінності, що їх виявлено між оцінками респондентів із Маріуполя і Львова, мають як роз'єднавчий, так і об'єднавчий зміст. Істотно роз'єднавчою фактично є лише одна позиція, більшою мірою поширена серед маріупольців: вимога до західних українців не втручатися в справи на Донбасі. Помірно роз'єднують респондентів із двох міст дезорієнтовано-розгублені та емоційно більш напружені постави частини маріупольців, їхнє зосередження на матеріальних негараздах, з одного боку, і наполягання львів'ян на шквтанні українського патріотизму, сподівання на Божу допомогу, заклики до донбасівців діяти, а не вичікувати – із другого.

Відмінності, які об'єднують, це насамперед взаємні позитивні оцінки й побажання. Маріупольці бажають миру й добробуту Західній Україні, активніше за львів'ян висловлюються за єднання та порозуміння попри наявні відмінності, закликають мешканців окупованих територій схаменутися і припинити війну. Львів'яни енергійніше закликають діяти на благо України.

Виявлені подібності також можна поділити на дві групи. По-перше, ідеться про близькі або однакові постави респондентів з обох міст: співчутливе ставлення до мешканців Донбасу, заперечення сепаратизму, осуд російської воєнної агресії, критичне ставлення до російської пропаганди та її ментальних наслідків. По-друге, є дві проблеми, що постають як однаково суперечливі в оцінках і маріупольців, і львів'ян. Вони стосуються до покладання провини за війну. В одному випадку звинуваченням на адресу мешканців Донбасу протистоїть імпунітивна позиція “ніхто конкретно не винен”. У другому – має місце звинувачення української влади на противагу звинуваченню “нас усіх”.

Загалом дослідження показало наявність вагомих соціально-психологічних підстав для пошуку і досягнення ціннісного порозуміння між мешканцями східних і західних регіонів як основи майбутнього громадянського миру в Україні. Найбільш об'єднавчими є прагнення миру, бажання припинити конфлікт, сподівання на краще. Сприятливою є патріотична позиція східняків і західняків – попри певні відмінності в її формулюванні та спрямованні. Корисними, але наразі менш ефективними видаються наміри й заклики діяти в потрібному напрямі. Чинником, сумнівним із погляду ефективності в актуальних умовах, але таким, що може об'єднати Схід і Захід, є активне незадоволення з державної влади. Безумовно шкодять єднанню взаємні звинувачення, без яких, проте, навряд чи вдасться обійтися в процесі взаємного з'ясування позицій.

7.4. Імпліцитний зміст ставлення українців до війни на Донбасі

Події останніх років актуалізували проблему сприймання громадянами України нових воєнно-політичних реалій та громадянського самовизначення щодо загальносуспільної ситуації. Уже численні на сьогодні соціологічні і психологічні дослідження показують надзвичайно високий рівень складності й неоднозначності індивідуальних і колективних постав у цій сфері. Мало який аспект нинішнього громадсько-політичного життя набуває чіткого розуміння не лише в масовій, а й особистій свідомості.

Такий стан справ зумовлює доконечну увагу до імпліцитного характеру ставлень українців до війни на Донбасі та інших супутніх процесів і явищ суспільного життя. Розкриття відповідного змісту оцінок та уявлень може почасти спиратися на методологію імпліцитних теорій, яка полягає в реконструкції тієї сукупності знань, уявлень і переконань, що стосується до певної сфери людського існування [Горбунова, 2008].

Ставлення до війни як феномен індивідуального і колективного життя було об'єктом уваги багатьох науковців, здебільшого зарубіжних, а останнім часом, зрозуміло, і вітчизняних.

Багаторазово і в різних контекстах було встановлено зв'язок між прийняттям/неприйняттям війни як засобу розв'язання проблем і політико-ідеологічними поставами та конкретним досвідом грома-

дян. Так, мета дослідження Е. Дюпуа і Е. Кон полягала в розробці шкали, що вимірює ставлення до війни і досліджує чинники, які на нього впливають. Виявлено три відповідні фактори: етику війни, підтримку війни та вплив на війну. За прогностичні чинники ставлення до війни визнано патріотизм-націоналізм, авторитаризм, соціальний критицизм, віру в ефективність війни, підтримку влади та гендер [Dupuis, 2011].

Аналізуючи сумісність ставлень до війни і миру, Б. Бізумік та ін. показали, що вони є відносно незалежними вимірами. (Позитивні) ставлення до війни включають авторитарні ідеологічні переконання, цінності національної сили та порядку, менш особисті страждання, а їхніми наслідками стають наміри брати участь у воєнних діях [Bizumic, 2013].

Такі дані було підтверджено в дослідженні Н. Вав дер Ліндена та ін.: попередні ставлення до війни включають національну ідентифікацію, авторитарні ідеологічні переконання та праву політичну орієнтацію, а наслідки проявляються в провоєнній поведінці. Проте несподівано, на думку авторів, ставлення до війни виявилось позитивно пов'язаним із неегалітарними ідеологічними переконаннями і не пов'язаним з особистими лихами [Van der Linden, 2017].

Г. Гроссман та ін. розглядали вплив досвіду бойової участі в ізраїльсько-палестинській боротьбі на підтримку мирного розв'язання конфліктів. Вони показали, що такий досвід робить суворішим ставлення до суперника, зменшує підтримку переговорів та компромісів, а також спонукає голосувати за політичних яструбів [Grossman, 2015]. Такі особливості показують психологічну вагомість єднання в умовах воєнного протистояння, коли саме ставлення до війни формується під впливом загострення ідентифікаційних відмінностей та істотної політичної поляризації суспільства.

Порівняння образів України і Росії в геополітичній свідомості студентів Чернігівщини на тлі російсько-українського конфлікту, яке здійснив О. Дроздов, показало, що конфлікт істотно погіршив образ Росії, натомість образ України поліпшився лише частково. На підставі цих даних автор стверджує, що механізм аутгрупової дискримінації в масовій геополітичній свідомості діє сильніше, ніж внутрішньогруповий фаворитизм [Дроздов, 2014]. Якщо зіставити таке положення з результатами О. Петрунько, то можна зробити висновок, що чинник зовнішнього ворога генералізовано активує формування ставлення до війни, тоді як умови повсякденної життєдіяльно-

сті та спілкування із соціальним оточенням складніше і менш однозначно трансформують його змісти.

В описаному В. Шустем спектрі соціально-політичних цінностей студентства важливе місце посідає шкала “пацифізм – мілітаризм”. Молоді пацифісти переконані в тому, що війна не має ніяких виправдань, відстоюють у своїх поглядах політику непротивлення агресії, хоч би якою була її ціна. Респонденти-мілітаристи готові підтримувати нарощування військової потужності своєї країни і виправдовують войовничу політику щодо противника, вони впевнені, що війна – невід’ємна частина людської природи. У результаті дослідження виявлено переважання цінностей пацифізму над мілітаризмом, що почасти пояснено значною часткою жінок серед респондентів і певною психологічною втомою від кількарічного тривання війни на Донбасі [Шусть, 2016].

В експериментах М. Лі та ін., пов’язаних із контекстом сербсько-боснійської війни та американсько-іранського напруження, досліджено реакцію людей на насильство – міжгрупове або скоєне власною групою. Зокрема показано, що роль учасника як призвідця або жертви міжгрупових конфліктів впливає на оцінку майбутнього насильства або примирення з аутгрупою. Ставлення жертв насильства до групи винуватців є піддатливим і може бути поліпшене через постконфліктне задоволення прагнень справедливості, що знижує підтримку насильства та підвищує готовність до примирення [Li, 2017].

У дослідженні психологічних особливостей підтримання родинної взаємодії в умовах воєнного конфлікту І. Губеладзе визначила стратегії поведінки в разі принципових розходжень між членами сім’ї в поглядах на війну (повна сепарація, часткова сепарація, конфронтація, пристосування, домінування однієї особи над іншими, прийняття різноманіття позицій) [Hubeladze, 2016].

У праці О. Браун-Левенсон розглянуто ставлення підлітків до війни і миру під час насильницького конфлікту та зв’язки цих ставлень із тривогою. Загалом підлітки, які вважали, що військова операція дасть змогу розв’язати ситуацію на певний час, були більш тривожними, натомість ті, хто вважав, що така операція відкриє можливість для переговорів із ворогом, для соціалізації, освіти та взаємного зацікавлення, тривожилися менше [Broun-Lewensohn, 2015]. На наш погляд, такий зв’язок може мати й обернений напрям: тривожні особи схильні до пошуку більш радикальних рішень, які б щонайскоріше привели до розв’язання проблеми, натомість більш

упевнені в собі актори можуть дозволити собі діяти повільніше – на віддалену перспективу.

Г. Циганенко і О. Кухарук вивчали соціально-психологічні передумови конфліктів між військовими і цивільними в Україні. Серед них – загальний стан соціальної напруженості і погіршення психічного здоров'я, спричинений воєнними діями та важкою економічною ситуацією в країні, а також характерні для людської природи помилки сприймання, когнітивні викривлення, стереотипізація тощо. Наголошено на браку в цивільного населення реальних уявлень про війну та бойові дії, а ті, що є, хибують на схематичність спотворення, зараження невірогідною інформацією. Автори відзначають дві проблеми: брак повноцінної картини війни і неготовність громадян брати на себе відповідальність [Циганенко, 2016].

Л. Никоненко показала, що війна стала найбільш значущою подією, яка змінила уявлення студентів про політико-правову ситуацію в Україні. Образ типового українця як мирного хлібороба, невоєнничої людини поступово доповнився уявленнями про українця як представника нації воїнів, здатної протистояти могутньому ворогові. Відповідям респондентів притаманне особливе емоційне забарвлення – щодо епізодів воїнського подвигу, масових утрат серед військових і цивільного населення, факту окупації Росією української території, відторгнення мешканців окупованих територій. Такі переживання автор розглядає як ознаки проживання втрати. Війна змінила життєву ситуацію багатьох респондентів, особливо тих, кому бракує медійних, політико-правових і психологічних компетенцій, які б підвищували критичність мислення та психологічну опірність на всілякі маніпуляції [Никоненко, 2016].

О. Вознесенська і Н. Череповська виявили залежність між схильністю до обговорень сучасних та історичних подій, з одного боку, і серйозним ставленням до війни, смерті, героїзму, неприхильним сприйманням жакіть війни – із другого. Водночас ті, хто постійно спілкується з приводу соціально-політичних подій у країні, вважають, що війна поряд і стосується до кожного [Вознесенська, 2015].

Важливим є питання про співвідношення індивідуальних і колективних чинників, які визначають ставлення до війни. У роботі із психологічними наслідками війни і воєнних злочинів, наполягає Д. Саммерфільд, повинен переважати колективний, а не індивідуальний підхід. Роль соціального світу має бути спрямовано на допомогу потерпілим, аби вони могли пережити руйнування їхніх економічних, соціальних і культурних світів на основі актуалізації здатно-

сті керувати своїми стражданнями, адаптуватися та відновлюватися [Summerfield, 1996].

Занурення українців у вир несподіваних для них воєнних подій призвело до руйнування усталеної картини світу на тлі виразного браку безпосереднього досвіду розв'язання новопосталих проблем соціального та індивідуального життя. Самовизначення в цій незвичній сфері має складний і болісний характер. Для його перебігу особа і спільнота використовують наявні індивідуальні та колективні ресурси, удаються до вже знайомих способів зараджування, але також і виробляють нові оцінки, патерни поведінки та засоби опанування нещодавно пережитих і далі пізнаваних життєвих ситуацій. У такому контексті було виконано емпіричне дослідження імпліцитного змісту ставлення українців до війни на Донбасі як психологічного феномена, що перебуває в стані активного формування.

У 2017 р. опитано 150 мешканців трьох міст у різних регіонах України: по 50 респондентів у містах Добропіллі Донецької обл., Синельниковому Дніпропетровської обл. та Могилеві-Подільському Вінницької обл. Ці міста було обрано, по-перше, на засаді подібності: вони мають статус міст обласного підпорядкування та практично однакову кількість населення (31–32 тис.); по-друге, ішлося про відмінності для подальшого порівняння, бо відповідні регіони мають різне становище з огляду на події на Донбасі.

Добропілля міститься в західній частині Донецької обл. на підконтрольній Україні території. Безпосередньо воєнні дії зачепили місто один раз у вигляді артилерійського обстрілу, проте загроза вторгнення російсько-сепаратистських військ існувала досить довго. Синельникове розташоване в центральній частині Дніпропетровської обл. Під час розгортання подій на Донбасі у 2014 р. жителі області активно протистояли діям сепаратистів та російській воєнній агресії. Могилів-Подільський – на південному заході Вінницької обл. на кордоні з Молдовою. Як і більшість території України, це місто є досить далеко від асени бойових дій, але воєнний конфлікт зачіпає його жителів через інформаційні потоки та безпосередню участь містян в АТО, кільканадцятьоро яких загинуло.

Статеву-вікову структуру вибіркової сукупності загалом та по кожному місту було зорієнтовано на загальну структуру міського населення України (жінки становили 50,7%; за віком респонденти розподілилися таким чином: від 18 до 29 років – 20,7%, від 30 до 49 – 38%, 50 років і старші – 41,3%).

Як основний метод було застосовано напівстандартизоване інтерв'ю. Відповідно до змісту імпліцитних теорій використано процедури, завдяки яким, як зазначає В. Горбунова, учасники можуть самостійно продукувати матеріал: вільно висловлювати погляди та ставлення до тих чи тих подій, явищ, людей. Можливість самостійно описати свої погляди, задати власні опозиції на оцінних шкалах, виділити доконечні характеристики під час порівняння об'єктів або асоціювання – усе це шляхи наближення до автентичного змісту свідомості випробуваних, забезпечення сенсо-значеннєвої відповідності [Горбунова, 2008].

Респондентам ставили сім запитань: 1) Як вам живеться? (Насамперед для налагодження контакту та входження в контекст інтерв'ю, а також із метою спровокувати прояв когнітивної або емоційної домінанти). 2) Як змінилося ваше життя за три останні роки? (Не підкреслювано, що йдеться про період війни, респондент сам вирішував, чи це для нього є важливим). 3) Як ви справляєтеся з труднощами, даєте собі раду? (Тут і в наступних запитаннях малося на увазі, що респонденти прямо чи непрямо розкриватимуть зміст стратегій своєї адаптації. Про труднощі говорила абсолютна більшість опитаних. Тим небагатьом, хто про них не згадував, ставили запитання про те, як вони звичайно розв'язують свої проблеми). 4) Як за три останні роки змінилося життя людей із вашого оточення? (Часом треба було робити уточнення, що мова про два-три десятки людей, яких респондент найкраще знає, із якими найчастіше спілкується). 5) Як ці люди з вашого оточення справляються з труднощами, дають собі раду? 6) Як за три останні роки змінилося життя мешканців вашого міста? 7) Як мешканці міста справляються з труднощами, дають собі раду?

Отримані відповіді було проаналізовано за допомогою контент-аналізу. За його результатами виділено 78 семантичних одиниць, із яких 11 стосувалися до загальних життєвих постав респондентів, 30 – до оцінки власного життя, 37 – життя громадського. У межах кожної з названих груп частина (назагал невелика) респондентів так чи інакше говорила про війну: серед загальних постав про війну як важливий чинник теперішнього життя згадано у відповідях 5,3% респондентів; на своїх особистих переживаннях через війну наголошували 8%, а на переживаннях людей з оточення – 8,7% опитаних.

Загалом осіб, які в той чи той спосіб згадували про війну, виявилось 26 (17,3% всієї вибірки). Простежено істотні міжрегіональні відмінності: мешканці Добропілля значуще частіше (32%) говорили про війну, ніж мешканці Синельникового (8) та Могилева-

Подільського (12). (Щодо добронілюбів причини таких відповідей є очевидними, але привертає увагу позиція синельниківців, для яких війна стоїть ніби осторонь, а натомість вони найактивніше нарікали на матеріальні труднощі).

Для з'ясування психологічної структури ставлень до факту війни і пов'язаних із нею переживань було здійснено факторний аналіз за 12 ознаками, за якими виявлено значущі відмінності між представниками двох груп – тих, хто згадував про війну (ураховано всі ознаки – оцінку війни як загальну життєву поставу, особисті переживання через війну та констатацію переживань інших осіб), і тих, хто не згадував. (Значущість відмінностей визначено за критерієм Фішера).

У конфірматорному факторному аналізі по всій вибірці виділилися п'ять значущих факторів із загальною дисперсією 60,5%.

Перший фактор (вклад у дисперсію – 16,7%) зосередився навколо показників, які відображають активність у соціальному просторі. Так, особи, увагу яких привертає війна, частіше говорили про те, що люди з їхнього оточення обурюються і протестують проти становища, яке склалося, відзначали погіршення стосунків зі своїми близькими, описували різні форми громадської активності – як інших осіб (у цих трьох випадках значущість відмінностей сягала рівня $p \leq 0,01$), так і своєї власної ($p \leq 0,05$).

Зміст другого фактору (12,4%) відображає стурбованість через труднощі, що їх зазнає оточення. Респонденти, які сильніше заклопотані з приводу війни, більшою мірою звертали увагу на психологічний дискомфорт людей із їхнього оточення ($p \leq 0,01$), наголошували на своїй допомозі близьким людям та констатували наявність сімейних проблем (в обох випадках $p \leq 0,05$).

До третього фактору (11,7%) ввійшли показники, які містять критичне ставлення до влади. Схильні до акцентування значення війни особи сильніше виявляли загальне критичне налаштування щодо влади, а також, відзначаючи, як і більшість опитаних, позитивні зміни в упорядкуванні міста, тут же їх знецінювали, зазначаючи, що це не має великого значення (в обох випадках $p \leq 0,01$).

У межах четвертого фактору (10,5%) ідеться про досаду через намагання нічого не міняти. Перейняті війною респонденти відносно частіше констатували, що люди з їхнього оточення живуть, як і раніше, що їм доводиться допомагати (в обох випадках $p \leq 0,05$).

Лише в п'ятому факторі (9,2%) опинилося нарікання на матеріальні труднощі, яке становило найчастішу з-поміж усіх розмов респондентів тему: про це говорили 66% опитаних. Проте серед осіб,

чию увагу більшою мірою привернуто до війни, на матеріальні проблеми скаржилося менше – 50%, тоді як серед решти респондентів цей показник був 69,4% ($p \leq 0,05$). До цієї ознаки додалося зосередження оточення на позитиві, про яке представники першої групи говорили частіше, ніж другої ($p \leq 0,01$).

Узагальнення описаних особливостей дає змогу описати модель імпліцитного змісту ставлення респондентів до війни, яке постає у вигляді не прямих осмислених оцінок, а радше прихованих, фонових, малоусвідомлюваних концептів, що сукупно визначають емоційне і значеннєве наповнення відповідних ставлень.

Ставлення до війни не перебуває в центрі актуальних переживань і цінностей опитаних осіб. (Відкритим залишається питання про співвідношення свідомого самовизначення щодо війни і несвідомого витіснення дражливих питань на периферію свідомості). У кожному разі за ступенем вираження воно поступається перед суб'єктивною значущістю переживання матеріальних негараздів.

Особи, які активно визначають своє ставлення до війни, становлять явну меншість. Їхні оцінки й переживання сильніше, порівняно з більшістю “байдужих до війни” громадян, спрямовано на соціальний зміст індивідуальної і колективної життєдіяльності, матеріальні труднощі оточення, неспроможність більшості до бажаних психологічних трансформацій, критичне ставлення до влади. Занурені в широкий контекст “виживання” в скрутних умовах, ці особливості, очевидно, впливають на загальний стан масової свідомості воєнного часу, але можуть перетворюватися на провідні тенденції її розвитку в разі принципових змін соціально-політичної ситуації в країні.

Отже, дослідження імпліцитного змісту ставлення українців до війни на основі суб'єктивних розповідей респондентів про своє життя показало, що таке ставлення має вигляд фонових, малоусвідомлюваних концептів і не перебуває в центрі їхньої свідомості. Воно істотно поступається перед суб'єктивною значущістю переживання матеріальних негараздів. Інтерес осіб, які активно визначають своє ставлення до війни, спрямовано на соціальний зміст індивідуальної і колективної життєдіяльності, матеріальні труднощі оточення, неспроможність більшості до бажаних психологічних трансформацій, критичне ставлення до влади. Ці особливості почасти впливають на загальний стан масової свідомості, а перетворитися на провідні тенденції її розвитку зможуть у разі принципових змін соціально-політичної ситуації.

7.5. Адаптація мешканців міських громад до життя в період воєнного конфлікту: від стереотипних переживань до трансформаційних дійнь

Перебування українського суспільства в умовах воєнного конфлікту на Донбасі принципово змінило спосіб життя громадян – як індивідуального, так і колективного. Кинуті у вир подій, громадяни по-різному, але змушені шукати шляхи пристосування до драматичних переживань, труднощів і небезпек. Таке пристосування відбувається у двох основних контекстах – особистому і громадському, що тісно взаємодіють між собою та взаємозумовлюють один одного.

Автори британсько-канадського психологічного дослідження проблем миру і конфліктів на основі теорії соціальної ідентичності наполягають на потребі розуміння історичного та соціально-політичного контексту. Вони зазначають, що належить контекстуально обґрунтовувати втручання і стратегії профілактики, які показують силу теорії соціальної ідентичності [McKeown, 2016].

Про стратегії індивідуального і соціального контексту пише В. де Флоріо. Індивідуально зорієнтовані стратегії передбачають невелику кількість взаємодій з іншими структурами, тоді як соціально-контекстні стратегії спираються на багатші форми взаємодії та взаємин. Стратегії індивідуально-контекстні мають низку обмежень, які можна зняти тільки в разі включення їх у соціальний контекст. Для кращого розуміння колективних стратегій треба взяти до уваги три аспекти. Перший аспект визначає якість поведінки – від простих реакцій до складних стратегій на основі співпраці і конкуренції. Другий аспект пов'язаний з особливостями особи і соціальної організації, у межах якої вона діє: навіть просте скупчення людей може підвищувати рівень складності поведінки соціальних організацій. Третій аспект стосується до ієрархії, контролю, зворотних зв'язків, узгодження дій [Florio, 2014].

Аналізуючи причини міграції під впливом кліматичних змін та виснаження землі, група німецьких дослідників розглядає її як адаптивну стратегію родин або господарств задля урізноманітнення прибутків. Певною мірою це може мати місце й на рівні громад. Вони відзначають відмінність між адаптивною і зараджувальною поведінкою. Якщо перша є довгостроковою стратегією перенесення прибут-

ків домашнього господарства на більш широку основу, то друга – це радше безпосередня відповідь на погані умови. Умови, які спонукають сім'ї думати про стратегії адаптації, не слід зводити до екологічних і кліматичних впливів, потрібно враховувати й політико-економічні умови [Liehr, 2016].

М. Мельгар проаналізувала конкретні випадки боротьби локальних спільнот у Гватемалі за право розпоряджатися своїми природними ресурсами. У цій боротьбі спільноти вдаються до низки стратегій колективної адаптації: ізоляція від впливу зовнішніх агентів, незаконна діяльність, прийняття організації з боку зовнішніх агентів, коренізація у формах, нав'язаних державою, насильство і громадянська непокоря [Melgar, 2008].

У ґрунтовній праці, присвяченій психології місця, польський психолог М. Левицька зазначає, що об'єктом найсильнішої прив'язаності, поряд із власною домівкою, є місто – найбільш стабільний порівняно з межами країн пункт на мапі [Lewicka, 2012, s. 42]. (Вочевидь в українській художній і публіцистичній традиції роль такого місця частіше приписують селу, що в сучасних умовах великою мірою набуває дедалі архаїчнішого змісту). Місто, містечко (селище), село – населений пункт, поселення – це те місце, із яким найчіткіше асоціюється локальна спільнота людей, або громада. Термін “громада” має не лише юридичний зміст, що закріпився останніми роками, а насамперед психологічний – як поселенська сукупність людей і їхнє середовище, у якому відбувається життєдіяльність більшості пересічних громадян.

Результати вищеописаного опитування респондентів у трьох містах дали підстави для висновків про найбільш типові уявлення мешканців локальних спільнот (громад) про способи їхньої поведінки та реагування на обставини життя у воєнний період і накреслення на цій основі структурно-логічної схеми (моделі) стратегій адаптації спільноти до умов воєнного конфлікту.

Серед загальних життєвих постав респондентів найчіткіше проявилось критичне, аж до вкрай негативного, ставлення до державної влади – Президента, уряду, парламенту: відповідні оцінки дали 14% респондентів. Ще три постави набрали по 10%: констатація складного становища в країні, наголошування на винятковій важливості матеріальних чинників (“матеріальне – головне, усе залежить від нього”), наполягання на безпорадності людей (“ніхто нічого не може зробити”). Протилежну до останньої думку “хто хоче, той пра-

цює і заробляє” висловили 6,7% опитаних. Про війну як важливий чинник їхнього життя згадали (лише) 5,3% респондентів.

Відповідаючи на запитання про те, як їм живеться, більшість респондентів формулювала певну оцінку, яку можна було інтерпретувати за 5-бальною шкалою (від “дуже добре” до “дуже погано”). Якщо оцінка не була чіткою, інтерв’юер ставив уточнювальні запитання, аби з’ясувати її місце на шкалі. Отримано такий розподіл: “дуже добре” – 6%, “добре” – 18, “середньо” – 28, “погано” – 40, “дуже погано” – 8%. Аналогічно отримано відповіді на запитання про те, як змінилося життя за три роки: “на краще” – 14,7%, “не змінилося” – 30, “на гірше” – 55,3%. Вислови 10% респондентів містили опис різних варіантів психологічного комфорту, а 14% – дискомфорту.

Говорячи про конкретні життєві проблеми, респонденти найчастіше (66%) наголошували на матеріальних труднощах. Ця проблема становить виразну емоційну домінанту їхніх настроїв. Часто густо її обговорюють бурхливо, докладно, перераховуючи різні аспекти (пенсії, ціни, тарифи тощо). Цілком очевидною була істотна стереотипізація і наративізація відповідних оцінок і реакцій.

Наступною за значенням (із великим відривом від попередньої) є проблема здоров’я (20,7%), що, зрозуміло, характерніша для осіб старшого віку і часто поєднується з наріканнями на дорожнечу ліків і медичного обслуговування. Далі йдуть труднощі з працевлаштуванням (18%) та сімейні проблеми (10%; як правило, без конкретизації їхнього змісту). На своїх особистих переживаннях через війну наголошували 8% опитаних.

З-поміж способів зараджування цим своїм проблемам респонденти найчастіше називали різного роду додаткові заробітки (32,7%), звичайну трудову зайнятість (26%; зрозуміло, що тих, хто працює, було більше, але вони, очевидно, не трактували свій сталий заробіток як очевидний спосіб упоратися з матеріальними проблемами), прибутки від домашнього господарства (15,3%), різні варіанти економії (10,7%). Частина опитаних (13,3%) заявила, що не має особливих проблем або самостійно й успішно їх розв’язує. У відповідях 10,7% респондентів ішлося про різноманітні способи психологічної саморегуляції (молитва, медитація, коригування настрою).

Для структурування поглядів респондентів на власне життя і свою позицію в ньому ми знову застосували процедуру факторного аналізу. За його результатами планували виявити зміст уявлень громадян про можливі стратегії адаптації, до яких вони вдаються як представники локальних спільнот під впливом воєнного конфлікту.

Для відповідної обробки було взято 23 ознаки, що описують особистісні постави та самооцінні вислови. (Ураховано ознаки, які було подано не менш як десятима особами, а також додано ознаку, де відповідей було менше, – про війну). Виділилися сім факторів із загальною дисперсією 54,9%.

Перший фактор “переживання через матеріальні проблеми” (вклад у дисперсію – 15%) відображає стійку емоційну домінанту у свідомості громадян. Фінансово-матеріальні труднощі становлять головний предмет їхніх турбот і причину знегод. Належить зазначити, що такі переживання істотним чином поєднуються з недостатньою спроможністю справлятися з труднощами, свідченням чого є перебування на протилежному до них полюсі готовності респондентів самостійно та ефективно розв’язувати свої проблеми.

Така “екстернальна безпорадність” у частини громадян набуває статусу диспозиційної психоідеологеми, що проявилася в змісті другого фактору (9,7%). Усвідомлюючи складність власного та суспільного становища, вони намагаються інтерпретувати його як об’єктивну щодо них обставину, на яку самі вони впливу не мають, бо “нічого зробити не можна”, “в усьому винна влада”, “у країні важка ситуація”.

“Переживання через війну” лягли в основу третього фактору (7,3%). Хоча, як зазначено вище, відповідні вислови не були надто частими, проте оцінка цієї обставини виявилася досить вагомою смисловою одиницею. Зосередження на факті війни спричиняє психологічний дискомфорт, а також проблематизує стосунки з оточенням.

Четвертий фактор (6,2%) увиразнив здатність до “особистісно-сімейного саморегулювання”. Тут респонденти найчастіше говорили про наявність сімейних проблем і застосування засобів психологічної саморегуляції.

П’ятий фактор (5,9%) відображає “брак перспектив”: констатація труднощів із працевлаштуванням поєднувалася з намаганням економити як способом (радіше пасивним) зарадити проблемам.

До шостого фактору (5,5%) ввійшли ознаки “сімейно-особистісної гармонії”, що характеризують наявність добрих сімейних стосунків та психологічного комфорту.

У змісті сьомого фактору (5,3%) протиставилися дві позиції: “рутинна безпорадність – енергійна наполегливість”. На одному полюсі – намагання “просто працювати”, як і раніше, що поєднується з підкреслюванням важливості матеріальних чинників. На другому

полюсі – прагнення шукати додаткових заробітків, із яким позитивно корелює переконання в можливості дати собі раду, якщо намагатися щось робити.

Оцінки того, як змінилося життя оточення, виявилися подібними до оцінок змін власного життя респондентів: змінилося “на краще” – 14%, “не змінилося” – 25,3, “на гірше” – 60,7%. Про посилення психологічного комфорту людей навколо себе заявили 5,3%, дискомфорту – 12,7%.

Названі респондентами головні проблеми оточення назагал схожі на їхні особисті. Тут також, хоч і дещо менше, домінують матеріальні труднощі (46,7%). Наступні – це безробіття (14,7%) та здоров’я (10%). Те, що люди навколо переживають через війну, констатували 8,7% опитаних.

Справляючись зі своїми проблемами, люди з оточення, на думку респондентів, насамперед шукають додаткових заробітків (52,7%), виїжджають на заробітки до великих міст або за кордон (32,7), просто “працюють” (28), займаються домашнім господарством (23,3), торгують (17,3), економлять (15,3%). Доволі популярними були відповіді на кшталт “виживають як можуть”, “крутяться”, “стараються” – їх дали 23,3%. Коли ж респондентів просили такі відповіді конкретизувати, не всі могли це зробити.

Про те, що в їхньому оточенні є люди, які започаткували власну справу, повідомили 16% опитаних. Частіше, однак, ішлося про те, що люди нічого не роблять (29,3%), а також живуть, як і раніше (10%), або байдикують, пиячать (11,3%).

Про різні варіанти взаємодопомоги, здебільшого родинної, було сказано у 12,7% відповідей.

Цікавий аспект даних респондентами оцінок стосувався до загальноміських процесів упорядкування (дороги, зупинки, парки тощо), на які звернули увагу 45,3% респондентів. (З особливим ентузіазмом про це говорили мешканці Добропілля (80%), схвалюючи діяльність нового міського голови). Вони, як правило, зазначали, що такі зміни добре впливають на життя містян. Водночас іще 6,7%, також констатуючи позитивні зрушення в стані міст, підкреслювали, що це не має особливого значення.

У цьому самому контексті належить відзначити, що 16,7% опитаних вели мову про зміни в поведінці співгромадян як позитивний відгук на ініціативи місцевої влади: люди активніше прибирають, менше сміять, виходять на суботники.

Описаний розподіл думок та оцінок відображає загальну картину настроїв і поведінки, які домінують у відповідному середовищі. Зміст і структуру стратегій колективної адаптації членів спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту ми шукали за допомогою факторного аналізу. Його проведено в просторі 26 ознак – оцінок респондентами свого оточення (що проявилися в не менш як десятих відповідях). Виділилися 8 факторів із загальною дисперсією 51%.

Оцінки оточення виявилися більш суперечливими, ніж самооцінні вислови: шість факторів із вісьмох є двополюсними.

У першому факторі (вклад у загальну дисперсію – 8,7%) ідеться про те, що люди з оточення “підтримують позитивні дії місцевої влади” або “нарікають на владу”. Найяскравіше це проявилось в оцінці процесів упорядкування міст: більшість респондентів поставилася до цього схвально, але частина його знецінювала.

Другий фактор (8%) містить протиставлення “значущості матеріальних проблем” і “взаємодопомоги”. Велика частина опитаних зосередилася на фінансово-матеріальних труднощах життя оточення, натомість невелика – на значенні допомоги, що її в цих важких умовах громадяни надають одні одним.

Згідно з ознаками третього фактору (6,5%), люди з оточення респондентів або “виживають як можуть” (здебільшого економлячи), або “займаються своїми сім’ями”. Очевидно, спілкування із сім’єю допомагає психологічному відстороненню від драматизму злиденного життя.

Четвертий фактор (6,3%) відображає поведінку оточення в межах звичних, психологічно доступних способів: одні люди “намагаються жити, як раніше”, другі “нічого не роблять”.

Лише в п’ятому факторі (5,9%) з’являються ознаки власної активності оточення: деякі з них “діють самостійно” – відкривають свій бізнес або виїжджають на заробітки, натомість інші просто “підтримують дії влади”.

Активну позицію оточення віддзеркалює зміст шостого фактору (5,4%): люди “намагаються заробляти” – торгують, ведуть домашнє господарство.

У сьомому факторі (5,2%) об’єдналися “супутні труднощі” матеріальних негараздів – безробіття та проблеми зі здоров’ям.

Нарешті, у восьмому факторі (5%) проявилися воєнні проблеми: якщо, на думку опитаних, одні “переживають через війну”, то другі “байдюкують і пиячать”.

Узагальнення описаних респондентами способів поведінки та реагування дало підстави для виділення двох біполярних векторів, за якими утворюються стратегії адаптації особи і спільноти. Перший вектор означає стереотипізацію або трансформацію поведінки. Другий – переживання або діяння. Відтак можна говорити про чотири варіанти стратегій: стереотипні переживання, стереотипні діяння, трансформаційні переживання, трансформаційні діяння.

Стереотипні переживання – стратегія найпоширеніша, сказати б, найпопулярніша. Вона виникає легко й швидко, є звичною й доступною. На індивідуальному рівні проявляється в наріканнях на труднощі, скаргах, пошуку самовиправдання, безплідному копанні в проблемах. У колективному ракурсі мова йде про емоційно насичене обговорення (радіше проговорювання) проблем, пошук винуватців, критику влади. Домінують песимізм, почуття безпорадності, понура оцінка стосунків з оточенням. Засоби психологічної саморегуляції – звичні й неоригінальні. У думках про війну переважає констатація лиха, жахів, безнадії.

Стереотипні діяння означають намагання продовжувати жити за попередніми стандартами, працювати, як і перше, використовувати традиційні способи заробітку (домашнє господарство), не змінювати принципово ні способу, ні стилю життя (зокрема, займатися своєю сім'єю), “якось” виживати (наприклад, економлячи). Загалом особа прагне зберегти свої звички та норми поведінки. У межах спільноти все те, що було досі, стереотипізується та набуває ціннісного значення. Це стосується й до взаємодопомоги, яка становить вагому цінність, але має ті самі форми, що й раніше.

Трансформаційні переживання постають, як правило, унаслідок тривалої компрометації переживань стереотипних, які багаторазово не виправдали себе як засобу успішної адаптації до нових умов. У такому разі особа або спільнота опиняються перед потребою якось інакше поставитися до того, що відбувається в їхньому житті, поміняти емоційні пріоритети. Під тиском обставин особа відчуває потребу бодай якоюсь мірою відмовитися від звичних переживань – хоча й неприємних, але парадоксально комфортних, бо знайомих та очікуваних. Проте у взаємодії з оточенням нові, змінені настрої мають небагато шансів на позитивний відгук. Істотна емоційна трансформація – справа невеликої частини спільноти, а поширення таких переживань звичайно потребує чимало часу та зусиль. Водночас така зміна становить сприятливий ґрунт для інтересу до оригінальних

способів саморегуляції, а також і фахових психотерапевтичних утручань (легше на рівні особистому, важче – на груповому).

Трансформаційні діяння як найбільш ефективна стратегія адаптації мають бути наслідком, по-перше, компрометації стереотипних діянь, які б показали свою практичну марність, по-друге, досягнення певної психоемоційної готовності (результату трансформації переживань). Тут має йтися про нові, принаймні для нашого вельми традиційного суспільства, способи заробляння (приватна ініціатива, виїзд за кордон) та організації життєдіяльності, а також про істотне підвищення громадської активності – як індивідуальної, так і колективної.

Отже, результати дослідження показали, що процеси адаптації представників вибіркової сукупності (можна наполягати, що й більшості громадян України) до життя в період воєнного конфлікту відбуваються неминуче під тиском об'єктивних обставин, але суб'єктивно залишаються не досить опанованими та відрефлексованими. Зокрема, над індивідуальною і колективною свідомістю й поведінкою, особливо представників старшого покоління, виразно тяжіє схильність до стереотипних переживань, яка затримує позитивний розвиток і гальмує вироблення ефективних стратегій адаптації.

Окремий аспект аналізу даних цього опитування становило визначення особистісних чинників соціально-психологічної адаптації членів спільноти до життя в умовах воєнного конфлікту.

Серед загальних життєвих постав респондентів проявилися, зокрема, дві такі, що відображають протилежні позиції щодо можливості і доцільності власної активності, спрямованої на зараджування наявним проблемам (насамперед матеріальним, бо саме про них найактивніше говорили респонденти). Зміст однієї з них – “зарадної” – віддзеркалює думка “хто хоче, той знайде можливість працювати і заробляти”, яку так чи інакше висловили 6,7% опитаних. “Безпорадну” поставу втілено в наполяганні на безнадійності становища та неспроможності що-небудь змінити: “ніхто нічого не може зробити” – так думають 10% опитаних.

Було здійснено кореляцію цих двох характеристик із 67 ознаками, що містять оцінки індивідуального і колективного життя. Виявлено значущий зв'язок між “зарадною” поставою і шістьма ознаками та між “безпорадною” поставою і 10 ознаками. У просторі таких двох наборів ознак виконано процедуру факторного аналізу.

За результатами факторного аналізу ознак, які корелюють із зарадністю, виділилися три фактори із сумарною дисперсією 65,3%.

Перший фактор (вклад у дисперсію – 21,7%) підтверджує загальну позицію респондентів: “зарадні” особи виявляли більшу порівняно з рештою учасників опитування готовність самостійно справлятися з проблемами ($p \leq 0,05$, тут і далі – за критерієм Фішера), краще оцінювали своє становище ($p \leq 0,01$), а також (на рівні тенденції) частіше звертали увагу на схильність людей зі свого оточення очікувати на чиюсь допомогу.

Близька до останньої з перелічених у першому факторі ознак риса “зарадних” осіб проявилася в змісті другого фактору (20,5%): ці респонденти охочіше ($p \leq 0,01$) говорили про те, що люди навколо здебільшого нарікають і ниють замість що-небудь робити.

За показниками третього фактору (18,3%) схильні бути зарадними особи активніше ($p \leq 0,01$) відзначали позитивні зміни в житті їхнього міста – упорядкування доріг, парків, зупинок, що логічно узгоджується з їхньою назагал більш оптимістичною позицією.

За результатами факторного аналізу ознак, які корелюють із безпорадністю, також виділилися три фактори із сумарною дисперсією 50,2%.

Перший фактор (21,7%) об’єднав ознаки, які відображають оцінку свого становища та становища оточення: “безпорадні” особи значуще гірше оцінили те, як живеться їм самим ($p \leq 0,01$) і людям із їхнього оточення ($p \leq 0,05$), а також зміни, які сталися в їхньому житті за останні роки ($p \leq 0,05$).

У другому факторі (15,6%), як видається, найбільш яскраво втілюється суперечливий характер оцінок і поведінки “безпорадних” осіб. З одного боку, вони активніше наполягають на тому, що під впливом несприятливих умов життя більше спілкуються зі своїм оточенням, але водночас частіше говорять про те, що стосунки з оточенням складаються погано (в обох випадках $p \leq 0,01$). Із другого боку, оцінюючи поведінку оточення, “безпорадні” громадяни легше помічають, що люди навколо них обурюються й протестують ($p \leq 0,05$), але натомість “не бачать”, що вони шукають додаткових заробітків ($p \leq 0,05$) або виїжджають у пошуках роботи ($p \leq 0,01$). Можна сказати, що від оточення “безпорадні” особи очікують на підтвердження слушності своєї песимістичної та водночас пасивної життєвої позиції.

У межах третього фактору (12,9%) найзначущішими стали відмінності в оцінці значення матеріальних проблем, на яких особливо наголошують ті, кому властива безпорадність ($p \leq 0,01$).

Узагальнення описаних характеристик дало підстави для визначення основних варіантів адаптації особи до життя в умовах воєнного конфлікту – тих, що їх самі респонденти достатньою мірою усвідомлюють та експлікують.

По-перше, ідеться про доволі традиційні і зрозумілі способи адаптації осіб зарадних і безпорадних. Перші, як правило, намагаються діяти активно й самостійно, на випередження, виявляючи особисту ініціативу, застосовуючи творчі методи зараджування наявним проблемам. Безпорадні особи поведуться пасивно, уникають брати на себе відповідальність, віддають перевагу стереотипним діям або бездіяльності.

По-друге, зарадним особам притаманний більш оптимістичний погляд на своє теперішнє і майбутнє становище, вони позитивніше оцінюють те, що з ними і навколо них відбувається. Натомість їхні антиподи охочіше зосереджуються на негативних аспектах життя, легше занурюються в песимістичні очікування, дістаючи від цього дещо парадоксальний психологічний комфорт.

По-третє, зарадні і безпорадні особи по-різному ставляться до матеріальних проблем життя. Другі вище оцінюють їхнє значення, нерідко надаючи їм ваги першорядного життєвого чинника. Перші ставляться до матеріального з меншим пієтетом, трактуючи його радше як засіб, а не мету.

По-четверте, найцікавіші, на наш погляд, відмінності стосуються до оцінок оточення та способів взаємодії з ним. Безпорадні особи охоче використовують людей навколо себе для мало- або й зовсім неефективного обговорення своїх проблем, насамперед матеріальних. При цьому вони, як правило, не виходять за межі скарг і нарікань, у розмовах шукають емоційної розрядки, а не інформації про те, як належить діяти, аби поліпшити своє становище. Вони сприймають позитивно оточення, яке підтримує саме такий дискурс спілкування. Натомість їм менш комфортно взаємодіяти з активними людьми, що воліють діяти, а не балакати: важче знаходити з ними спільну мову, а також відчувати й досягати суть їхніх постав і поведінки.

Особи, які спроможні самостійно давати раду з проблемами, виявляються менш залежними від оточення, більш схильні сприймати його як партнерів для рівноправної взаємодії. Водночас у них може формуватися критичне ставлення до постав і поведінки пасивної безпорадної більшості, що є навколо.

7.6. Критичне ставлення до влади як контрoверсійна підстава ціннісного порозуміння

Складні реалії поточного життя українців спонукають їх пояснювати причини наявних труднощів. Традиційно ефективним способом таких пояснень є пошук винуватців. У посттоталітарному суспільстві зручним об'єктом покладання провини є офіційна влада, яка, на думку більшості громадян, несе основну відповідальність за все, що відбувається в країні.

Як показують наші дослідження, звинувачення на адресу влади у зв'язку із соціально-економічними та воєнно-політичними подіями є емоційно насиченими і часто-густо надмірними й неадекватними. Очевидно, що критичне ставлення до влади має вагоме психологічне підґрунтя і виконує істотну компенсаторно-захисну роль.

Відповідному тлумаченню критичних оцінок можновладців присвячено низку проведених останніми роками досліджень.

Про практичну неминучість критичного ставлення до влади в суспільній практиці пише І. Купцова, підкреслюючи, що історично відповідальність за всі негативні події суспільство покладає на органи влади, які наділено правом створювати, тлумачити та застосовувати закони, використовувати примус у процесі управління, регулювати й контролювати життя громадян. У демократичних суспільствах нормальною є наявність певної кількості населення, скептично налаштованого щодо державної влади та її політики [Купцова, 2014].

Антивладні настрої відображено в змісті трьох видів політичного скептицизму, що їх виділив американський дослідник П. Куртц. Перший – це політичний нігілізм, тотальний негативний скептицизм і суб'єктивізм. Тут немає жодних об'єктивних стандартів для оцінки політики та державної влади, важать лише суб'єктивні, емоційні погляди. Опозиція владі є справою смаку або примхи, натомість політику зводять до ірраціональних почуттів або брутальної сили. Другим видом скептицизму в політиці є стриманий скептицизм, який поєднує вплив суб'єктивних чинників (смаків, почуттів) та власного інтересу із загальними принципами практичної раціональності та прагматичної ефективності. Третій вид скептицизму передбачає послідовне й усебічне застосування скептичного дослідження до політичної сфери. Проте й таке дослідження ґрунтується на здоровій

недовірі до політичного керівництва та можливому осудові чинної влади [Куртц, 2005, с. 298–299].

Сингапурський дослідник Й. Ватанабе, вивчаючи історію розвитку освіти в Сингапурі після Другої світової війни, звернув увагу на тривале протистояння західних і азійських цінностей у боротьбі за свідомість молоді. Як одну з визначальних характеристик західних демократичних впливів він описує критичне ставлення молодих громадян до влади. Недемократичне на той час керівництво країни шукало порятунку в поширенні азійських традиційних цінностей, серед яких на провідному місті – некритична пошана до влади як такої [Watanabe, 2012, р. 135–136, 145, 369–370].

Показником критичного ставлення молоді до влади є зміст виявлених І. Остапенко тенденцій, що свідчать про суперечливість уявлень студентської молоді про владно-підвладну взаємодію. Ідеться, зокрема, про брак готовності до конструктивної взаємодії, патерналізм, тотальну недовіру, низький авторитет влади та високий рівень вимогливості до її моральності [Остапенко, 2015]. Влада, отже, приречена бути наперед визначеним об'єктом посиленої негативної уваги до її діяльності і намірів.

Розробляючи критерії оцінювання політиків за методом репертуарних ґраток, Г. Кириленко і О. Луценко виявили й ознаки ставлення до політика як об'єкта агресії: образливі вислови, емоційно негативні епітети, бажання покарати. При цьому різні політики неоднаковою мірою привертають до себе власне агресивну увагу респондентів [Кириленко, 2015].

Багато що свідчить про те, що джерелом негативних ставлень до влади не конче є сама влада, а радше ті, хто її оцінює. Наприклад, за даними С. Кравчук, студенти, які вважають, що агресія є прийнятною в політиці та розв'язанні політико-правових питань, мають більш виражені показники невротичності, реактивної агресивності, дратівливості та спонтанної агресивності порівняно із студентами, які не дотримуються таких поглядів [Кравчук, 2017].

У змісті письмових наративів студентів Л. Никоненко виділила смислові категорії, якими вони оперують, описуючи політико-правову ситуацію в Україні. Однією з них є “негативні оцінки дій влади”, під якою розуміють корупцію, свавілля, безвідповідальність, бездіяльність, неадекватність дій; бездіяльність щодо воєнних дій; руйнацію демократії; бездіяльність влади під час утечі Януковича; перебування при владі олігархів та “мажорів”; невиконання передвиборних обіцянок; розчарування політикою новообраної влади.

Таким оцінкам притаманні різноманітність змісту та емоційність [Никоненко, 2016].

Про “хронічну недовіру” молоді до владних інститутів пише А. Краснякова. Результати її дослідження показали, що українська молодь, яка активно взаємодіє в соціальних інтернет-мережах, має високий рівень довіри по горизонталі (до друзів із мережі) і загальний середній рівень довіри до інших членів суспільства. Натомість низький рівень довіри молоді люди виявляють по вертикалі – до державних і політичних інститутів, діячів, суддів, представників правоохоронних органів, журналістів, працівників сфери послуг, які, на думку респондентів, не виконують повною мірою взятих на себе зобов’язань [Краснякова, 2013].

У дослідженому С. Чуніхіною образі чиновника домінантою є генералізований конструкт “оцінка”, що акумулює на одному полюсі соціально прийнятні, однозначно позитивні, схвалювані риси, а на другому – небажані, негативні – і таким чином визначає розташування об’єкта на шкалі “хороший – поганий”. Що вищим є рівень адаптації громадянина, то більшого значення в оцінці чиновника набувають загальнолюдські цінності, які відтісняють на задній план цінності інструментального характеру. Так само позитивнішого навантаження набувають дескриптори, пов’язані з високим соціальним статусом: адаптовані громадяни інтерпретують статус більш інтернально, радше як результат персональних зусиль та актуалізації здібностей, ніж як похідну від зовнішніх або випадкових чинників. Навпаки, не дуже адаптовані респонденти схильні вбачати в статусності чиновника вороже й небезпечне явище. Почасти це пов’язано з упевненістю в тому, що високий статус здобувають несправедливим шляхом [Чуніхіна, 2013]. Отже, негативно-агресивні ставлення виявляються такою собі “неодмінною” складовою оцінки громадянами урядовців, політиків, можновладців.

“Ворожу”, “інструментальну” та “емоційну” агресію в громадсько-політичному житті досліджувала О. Мельник. Інструментальну агресію як засіб досягнення мети протиставляють ворожій, яка становить самоціль і спрямована на завдання шкоди жертві або її знищення. Ворожа агресія є здебільшого емоційно насиченою, проте може бути й “холодною”. Саме тому доречним є термін “емоційна агресія”, яка має одночасно дві ознаки – ворожість (у розумінні мети) та емоційне забарвлення. Поняття емоційної агресії виражає той факт, що, виконуючи агресивні дії, людина може переживати задоволення. Будь-який вид негативного афекту і тип неприємного по-

чуття можуть підбурювати до емоційної агресії в громадсько-політичному житті [Мельник, 2011], а відтак не лише знижувати самопочуття і настрій, а й, навпаки, підвищувати їх.

На тлі досить розлогої інформації про критичне ставлення до можновладців як сферу компенсаторно-захисних устремлінь частини громадян бракує переконливих даних про безпосередній зв'язок між їхнім емоційним станом і критичними оцінками влади. Проведене емпіричне дослідження мало на меті показати, чи впливає і як саме процес негативного оцінювання наділених владними повноваженнями осіб та установ на самопочуття і настрій критично налаштованих респондентів.

Було сформульовано гіпотезу, що в частини громадян негативна оцінка поточних подій, а насамперед діяльності державної влади викликає своєрідний катарсис, спричиняє емоційне полегшення, дає такий собі парадоксальний комфорт – як наслідок розрядки неприємних переживань.

Для з'ясування відповідних залежностей було складено анкету з трьох частин: методики САН (Методика і діагностика самопочуття, активності та настрою; 30 пунктів) [Методика..., 2014], Шкали депресії Цунга в адаптації Т. Балашової (20 пунктів) [Шкала Цунга...], 18 висловів із думкою (здебільшого негативною) про політичну ситуацію в країні, зокрема діяльність чинної влади, що їх раніше використано в моніторингу масової політичної свідомості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Для оцінки цих висловів було застосовано шкалу: 1 – зовсім не згоден; 2 – радше не згоден; 3 – радше згоден; 4 – цілком згоден.

Методику САН спрямовано на визначення трьох закладених у її назві показників – самопочуття, активності та настрою. Зміст Шкали депресії відображає аналогічні особистісні та поведінкові характеристики.

Для перевірки відповідного статистичного зв'язку між методиками САН і Шкалою депресії було попередньо опитано 59 осіб – студентів факультету психології та слухачів Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Згідно з отриманими даними, показник депресії значуще ($p \leq 0,01$) негативно корелює як із загальним показником методики САН (.706), так і з кожною окремою шкалою – самопочуттям (.567), активністю (.629) і настроєм (.676). На цій підставі зроблено висновок про істотну взаємовідповідність цих двох методик, а відтак про

можливість використання їх як тесту і ретесту для констатації змін, що відбуваються в емоційному стані респондентів.

Далі було розроблено два варіанти анкети, що відрізняються порядком подання методик: у варіанті А – Шкала депресії, оцінка влади, САН; у варіанті Б – САН, оцінка влади, Шкала депресії.

Наприкінці 2017 р. було опитано 525 учителів – 273 слухачі Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (варіант А) та 252 слухачі Вінницької академії неперервної освіти (варіант Б).

За результатами виконання методик САН і Шкали депресії отримано розподіли, близькі до нормального.

Для уніфікації розмірності шкал за обома методиками по обох вибірках усі чотири масиви даних було опрацьовано за методом Т-перетворення. Це дало змогу об'єднати львівську і вінницьку вибірки в один масив та зробити дані обох методик порівнянними між собою.

Наступним кроком стало визначення різниці між отриманими показниками: як вони змінилися під впливом оцінки політичної ситуації та дій влади. Для цього від перетворених даних ретесту віднімали дані тесту. (На цьому етапі ми ігнорували те, яка саме з двох методик була першою, а яка другою – важила зміна рівня відповідних показників). Відтак висока від'ємна різниця була свідченням істотного зниження загального настрою респондента, тоді як висока додатна – його підвищення.

Далі було порівняно групи респондентів із різною зміною настрою: тих, чий настрій поліпшився, і тих, чий погіршився. Порівняння було здійснено попарно між чотирма контрастними групами, до яких увійшли, відповідно, по 10, 15, 20 або 25% респондентів з обох крайніх сторін масиву. Найбільш виразні відмінності зафіксовано між кількісно найменшими (по 10%) групами: 53 особи, у яких настрій погіршився, і 54 тих, у кого поліпшився.

У результаті порівняння показників цих двох груп значущі відмінності виявлено за двома з 18 пунктів, а ще за одним зафіксовано різницю на рівні тенденції.

За 4-бальною шкалою вислів “Приватизація – це була казка для наївних, а насправді одні захопили все, а інші стали рабами” респонденти, у яких настрій поліпшився, оцінили на 3,3 бала, а ті, у кого погіршився, – на 3,7 ($p \leq 0,05$). У цьому випадку, як бачимо, сильніша негативна констатація зумовила зниження настрою, що назагал має логічний вигляд.

У двох наступних випадках, натомість, проявилася протилежна залежність – саме та, яка нас цікавила. Респонденти, чий настрій поліпшився, оцінили вислів “На жаль, ні перший Майдан, ні другий не досягли своїх цілей – потрібен третій Майдан, який остаточно зруйнує корумповану систему влади” на 2,7 бала, а їхні антиподи – на 2,3 ($p \leq 0,05$). Ще один вислів “Нинішня українська влада розв’язала на Донбасі нікому не потрібну війну” оцінено, відповідно, на 2,8 і 2,4 бала ($p = 0,06$).

Усі три наведені вислови мають виразно негативний зміст. Водночас перший вислів більшою мірою стосується до оцінки загальної політико-економічної ситуації в країні, тоді як другий і третій виразніше спрямовано на адресу чинної влади. Це, очевидно, і є причиною зафіксованих відмінностей: саме критичні вислови щодо влади зумовлюють у частини респондентів підвищення настрою. Таку поставу може бути закріплено як легкодоступний, безвідмовний засіб досягання психологічного комфорту.

В описаному контексті на окрему увагу заслуговує вислів про те, що це нинішня українська влада розв’язала на Донбасі війну. Очевидна необ’єктивність такої оцінки, як показало проведене на початку 2018 р. Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України дослідження на всеукраїнській вибірці, не заважає великій частині (45,9%) громадян погоджуватися з його змістом. Видається цілком очевидним, що річ тут не у виявленні справжнього винуватця, а в прагненні будь-що дорікнути такій нелюбій владі.

Для уточнення психологічного змісту ставлення до влади критично налаштованих осіб із загальної вибірки було виділено групу “антивладних” – тих, хто погодився з наведеним судженням, а водночас не погодився з висловом “Мирний план президента Порошенка – надійна основа для припинення війни на Донбасі, збереження територіальної цілісності держави”. Таких виявилось 33% – це ті респонденти, чия антивладна позиція, принаймні в питанні про війну, є послідовною й принциповою.

Далі було визначено 13 висловів з оцінкою влади, де відмінності між цією “антивладною” групою і рештою респондентів виявилися значущими. У просторі цих ознак здійснено факторний аналіз, за результатами якого виділилися чотири фактори із загальною дисперсією 55%. Зміст цих факторів відображає основні параметри ставлення до влади неприхильних до неї осіб.

Перший фактор (вклад у дисперсію – 23,5%) об’єднав власне негативні оцінки влади. У змісті другого фактору (12,5%) втілилися

протестні настрої. До третього фактору (10,2%) ввійшли вислови, які містять іронічно-зневажливі оцінки влади. Четвертий фактор (8,8%) склали заперечення позитивних оцінок влади.

Таку структуру можна інтерпретувати в той спосіб, що критичне ставлення до влади є частиною більш загального протестного контексту громадсько-політичного життя, позбавляє владу шансів на виправдання (передбачає як власне негативні оцінки дій влади, так і заперечення позитивних оцінок), а водночас містить частково “несерйозні” елементи оцінки, які полегшують загальне сприймання ситуації.

Отже, є підстави для висновку про те, що сприймання та оцінку громадянами політичних подій і діяльності офіційної влади великою мірою зумовлено впливом афективно забарвлених ставлень. І сфера політики, і владні інстанції виявляються легкодоступними об’єктами емоційно напруженої уваги. Для частини респондентів негативна оцінка влади стає постійним джерелом поліпшення самопочуття і настрою, досягання своєрідного психологічного комфорту. Наявність такого привабливого і водночас дразливого чинника істотно проблематизує сферу суспільних відносин, особливо в умовах воєнно-політичного конфлікту.

Відтак украй потрібним видається пошук способів і механізмів удосконалення взаємодії між владою і громадянами, досягання порозуміння між ними, розширення можливостей індивідуального і колективного громадсько-політичного самовизначення.

7.7. Структурно-логічна модель рефлексії громадянами засад ціннісного порозуміння в сучасній Україні

Метою одного з етапів дослідження можливостей і перспектив ціннісного порозуміння між громадянами України в умовах воєнного конфлікту було визначення параметрів, за якими респонденти здійснюють рефлексивні умовиводи з приводу такого порозуміння. За результатами дослідження психологічного змісту неминучого в майбутньому і почасти втілюваного вже тепер, в умовах воєнного конфлікту, ціннісного порозуміння між громадянами України (особливо мешканцями східних і західних регіонів) було сформульовано перелік засад такого порозуміння [Васютинський, 20166]. Наступна роз-

робка технологій його досягання в практичній діяльності психологів та лідерів громадської думки в роботі з представниками цільових груп (спільнот) передбачає вивчення особливостей того, у який спосіб пересічні громадяни – члени спільнот – сприймають та оцінюють зміст і перспективи ціннісного порозуміння в різних сферах колективної життєдіяльності.

У вітчизняній соціальній та політичній психології склалася певна традиція аналізу рефлексування громадянами стану і тенденцій розвитку масової (політичної) свідомості. Різні моделі такої рефлексії розглянуто на трьох рівнях – загальносуспільному, або спільнотному; міжособовому, або груповому; індивідуально-особистісному.

Імпліцитні моделі консолідації громадської думки у свідомості студентської молоді досліджувала О. Петрунько, яка встановила, що найбільш прийнятними з погляду здорового глузду є такі моделі: консолідація навколо спільних для більшості соціально значущих цілей; “консолідація проти” (спільного ворога, зовнішньої загрози); консолідація-боротьба; консолідація-співпраця; консолідація-компроміс; консолідація-конформізм; моделі бінарні, що припускають лише одну істину, і полівекторні (що припускають плюралізм істин і їхніх авторів) [Петрунько, 2014]. Кожна з цих моделей передбачає певний рівень рефлексивного самовизначення учасників (суб’єктів) консолідації: найменшою мірою – “консолідація проти” та консолідація-боротьба, а найбільшою – консолідація-співпраця, консолідація-компроміс та, особливо, полівекторні моделі.

Л. Найдьонова запропонувала поняття рефлексивного капіталу спільноти та розглянула його форми в співвіднесенні із соціальним капіталом. Першу форму визначає усвідомлення сенсу спільності, належності, відданості, єдності й згуртованості. Ця форма рефлексивного капіталу є базовою, передбачає глибокі емоційні механізми переосмислення власної ідентичності та індивідуальні внески в культуру спільноти. Другу форму спрямовано на переосмислення сусідства як ресурсу спільноти в розбудові мереж і поліпшенні економічного та політичного добробуту. Тут усвідомлюваними є нормованість, ритуальність, структурованість та організованість. Третю форму пов’язано з розбудовою колективної ефективності спільноти. Психологічні феномени уповноваження і наснаження дають змогу переосмислити спільноту і себе як її члена. Четверта форма поєднує три попередні, розгортаючи їх у динаміці колективної дії, паритетної громадської участі [Найдьонова, 2005]. Опанування та реалізація членами спільноти цих форм колективної рефлексії вочевидь надає

відповідним процесам психологічної повноти та практичної ефективності.

Специфічні категоріально-рефлексивні структури свідомості виборців виявив Д. Позняк. Він визначив їх як когнітивні утворення, функціональний зміст яких полягає у формуванні оцінних ставлень до суб'єктів політичної взаємодії та рефлексуванні їхніх ставлень до себе, актуалізації відповідних рефлексивних механізмів на інтеріндивідному та метаіндивідному рівнях. Основними механізмами метаіндивідного рівня рефлексії є політична інтернальність, політична екстернальність, позитивна і негативна проєкції, політична стереотипізація. На інтеріндивідному рівні рефлексії чільну роль відіграють політична інтернальність, рефлексивна ідентифікація, позитивна і негативна проєкції, диференціація впливу [Позняк, 2004]. Як бачимо, на обох описаних рівнях діють механізми політичної інтернальності, позитивної і негативної проєкцій. Натомість виразно специфічними для метаіндивідного (суспільного або спільнотного) рівня рефлексії є політична екстернальність та політична стереотипізація, а для інтеріндивідного – рефлексивна ідентифікація та диференціація впливу.

Про інтелектуальну та особистісну рефлексію як смислові складові дискурсів взаємодії, взаєморозуміння і взаємоузгодження пише М. Найдъонов. Характеризуючи соціокогнітивні закономірності функціонування групової суб'єктності при переході до соціально-психологічного супроводу взаємодії групи розвитку з груповим суб'єктом управління, він виділяє такі особливості рефлексивних процесів групового та індивідуального суб'єктів, як цілісність, поліфункціональність і масштаб. Цікавим видається положення про те, що управління рефлексивними процесами індивідуальних і групових суб'єктів відбувається як рефлексія зсувів дискурсу партнерів між подіями [Найдъонов, 2010]. В описаному контексті рефлексії привертає увагу те, що можна було б назвати дискурсивною нерозривністю індивідуальних і групових суб'єктів: рефлексія – і продукт, і умова творення відповідного дискурсу.

У власне індивідуальному аспекті В. Климчук веде мову про типи трансформацій мотиваційного дискурсу особистості: тематичні (перебудова тематики), структурні (зміна наративно-ментативної структури), трансформації практик (зміна звичних практик конструювання дискурсу) [Климчук, 2015]. Тут важливо відзначити, що коли йдеться про вербально-комунікативні (не практичні) форми рефлексування (розмова, діалог), то має місце поєднання або й конку-

ренція змістових (тематичних) і формальних (структурних) елементів рефлексії.

Описуючи процеси стимулювання та врівноваження рефлексивних проявів особистості, О. Зімовін і Є. Заїка сформулювали відповідні принципи. Принципами стимулювання рефлексії є рефлексування в спілкуванні з іншими (поділяння досвіду з іншими, обмін думками в рівноправному діалозі) та упередження рефлексивних проявів (розгортання внутріпінного рефлексивного процесу в зовнішньому плані). За принципи врівноваження рефлексії визнано стимулювання креативності (що сприяє загальній організації саморозвитку) і занурення в практичну дію (замість тривоги і переживань – зосередження на виконанні дії) [Зімовін, 2017]. Якщо конкретизувати ці принципи в застосуванні їх до умов реального рефлексування з приводу тих чи тих громадсько-політичних питань, то можна говорити про відображення спілкування, усвідомлення і діяльності, а також, меншою мірою, – про творчий саморозвиток особи або спільноти.

Емпіричним завданням цього етапу дослідження стало визначення параметрів, за якими респонденти здійснюють рефлексивні умовиводи з приводу спільних/колективних оцінок можливостей досягти ціннісного порозуміння в просторі масової свідомості та поведінки в умовах воєнного конфлікту. Надалі ці параметри мають скласти структурно-логічну основу практичної організації рефлексії громадянами засад ціннісного порозуміння в сучасній Україні.

За методом напівстандартизованого інтерв'ю опитано 45 осіб – мешканців Києва, різного віку і статі. (Інтерв'юерами були студенти-психологи Київського національного університету імені Тараса Шевченка). Вибірка мала головно стихійний характер, заданими були два параметри: повноліття та видима для інтерв'юера когнітивна спроможність респондента оцінювати доволі складні характеристики масової свідомості та поведінки. Серед опитаних 62,2% становили особи віком до 30 років (що можна пояснити молодим віком інтерв'юєрів, які легше заходили в контакт зі своїми ровесниками), а також переважили жінки – 57,8%. За професійним складом більшість становили представники інтелігенції, інженерно-технічні працівники, службовці (55,6%), решту – студенти (22,2), працівники сфери обслуговування (11,1), інші категорії (11,1%).

Зміст запитань до інтерв'ю склав перелік засад ціннісного порозуміння між громадянами України в умовах воєнного конфлікту, який було визначено за результатами проведених досліджень. Ці засади подано в тому вигляді, як їх було сформульовано у відповід-

них наукових звітах (слід визнати, що частина респондентів нарікала на надмірну складність цих формулювань):

- виразніше акцентування гуманістичного, а не політичного контексту подій – людських страждань, руйнації звичного способу життя;

- істотна переорієнтація з цінностей минулого на цінності майбутнього; підкреслення ролі молоді як носія прогресивних цінностей;

- емоційно врівноважене плекання загальноукраїнського патріотизму на основі поєднання його етнічних і політичних чинників;

- переважне співвіднесення наявних ціннісних суперечностей із зовнішньополітичними впливами, натомість згладжування їх у внутрішньоукраїнському контексті;

- зосередження уваги на зовнішніх і явних внутрішніх ворогах за одночасного розмивання вини решти представників суспільства; щодо влади – увага не на її провинах, а на обов'язках;

- інтенсифікація міжрегіональних зв'язків – співпраці громад, особистих контактів;

- посилення уваги до економічних реформ – визначення і пояснення перспектив, наведення прикладів успішного реформування [Васютинський, 2016б].

В інструкції до кожного з перелічених пунктів респондентам пропонувано висловити свою згоду чи незгоду з його змістом і в довільній формі прокоментувати свою позицію.

Отримані в такий спосіб відповіді було піддано процедурі контент-аналізу, за результатами якої виділено дев'ять параметрів. Сім із них мали очевидний формально-логічний зміст і стали основою шуканої структурно-логічної моделі:

- згода/незгода з пропонованою засадою – ступінь прийняття її слушності, визнання доцільності впровадження в громадське життя;

- оцінка ефективності втілення засади – ступінь віри в те, що її реалізація сприятиме досягненню ціннісного порозуміння в суспільстві;

- оцінка поточного стану справ у суспільстві – констатація, здебільшого негативна, загальної соціально-економічної ситуації або характеристика її окремих аспектів;

- намагання пояснити причини суспільних процесів – міркування (часто-густо психологічного змісту) з приводу підстав виникнення певних явищ, умов їхнього перебігу;

- пошук імовірних винуватців – визначання провини тих чи тих агентів суспільного розвитку, спроба пояснити відповідні процеси як результат їхньої діяльності;

- висунення інших пропозицій – намагання змінити дискурс проблеми, запропонувати власне бачення подій і явищ;

- спонукання до змін або дій – обґрунтування потреби діяти в певному напрямі, обстоювання правильних, на думку респондента, змін.

Ще два параметри мали порівняно більш змістовий характер, але їх також було враховано з огляду на відносну частотність їх застосування у відповідях респондентів: це, по-перше, політико-ідеологічні оцінки, що містяться в діапазоні між проукраїнськими і проросійськими поставами, і, по-друге, оцінки державної влади, що відображають про- та антивладні позиції.

У такий спосіб виділено 63 ознаки – по дев'ять на кожну із сімох засад.

Наступну процедуру обробки даних становив кластерний аналіз за методом Варда. За його результатами виділилися сім кластерів.

До першого кластера увійшли 20 дескрипторів, більшість яких відображала оцінку поточного стану справ у суспільстві, політико-ідеологічні оцінки та оцінки державної влади. Цьому кластерові дано назву “загальна оцінка громадсько-політичної ситуації”.

Як бачимо, власне змістові характеристики відповідей респондентів виразно переважили характеристики формально-логічні. Це й не дивно: по-перше, більшість опитаних досить або дуже емоційно поставилася до давання відповідних оцінок через істотну draжливість та актуальність поставлених запитань; по-друге, у їхніх відповідях легко й швидко актуалізовувалися наявні та звичні словесно-оцінні штампи, засвоєні під час неодноразових обговорень порушених проблем у повсякденному житті.

Коли розглянути співвідношення даних оцінок, то можна висувати, що в них переважає увага до двох проблем. По-перше, респонденти висловлювалися з приводу загальнополітичних орієнтацій – переважно проукраїнськи або намагаючись уточнити якісь нюанси чи шукаючи компроміси в цьому питанні. По-друге, відчутними були нарікання на важке соціально-економічне становище в країні. (Зрозуміло, що через ненадійність вибірки та кількісну нечіткість методики отримані пропорції не розкривають загальних соціологічних закономірностей, а лише віддзеркалюють певні логіко-психологічні концепти, що мають місце в оцінках респондентів).

У другому кластері, який ми назвали “орієнтація на майбутнє”, об’єдналися тільки дві ознаки – зі згодою/незгодою та оцінкою ефективності переорієнтації з цінностей минулого на цінності майбутнього і підкреслення ролі молоді в цьому аспекті. (Можна припустити, що причиною вагомості таких оцінок почасти став здебільшого молодий вік більшості респондентів).

Переважає позитивне бачення майбутнього як привабливого вектора зміни громадських поглядів і настроїв, але водночас на рівних конкурують оптимістична і песимістична оцінка можливостей успішного розвитку.

Власне формально-логічний зміст оцінок найвиразніше проявився в ознаках третього і четвертого кластерів. В обох спостерігаємо наявність намагання пояснити причини та спонукання до змін або дій.

У третьому кластері (10 ознак) до цих двох параметрів додався пошук імовірних винуватців. Тому кластер названо “конспірологічні пояснення”. Такі пояснення більшою мірою стосувалися до порівняння гуманістичного і політичного контексту воєнних подій (“війна триває, бо комусь вигідна”), патріотизму (недовірливе ставлення до українських патріотів або проросійських громадян, чия поведінка – одних чи других – призвела до війни), зовнішніх або внутрішніх ворогів (залежно від політичних уподобань) та, особливо, очільників державної влади (активна критика їх аж до неадекватного звинувачення в усіх щонайможливіших гріхах).

Два вищеназвані параметри разом із намаганнями висунути якісь інші пропозиції утворили четвертий кластер (18 ознак), який дістав назву “зміна дискурсу”. Тут ідеться про те, що, відповідаючи на запитання, респонденти істотно відхилялися від заданої тематики і висловлювали свої власні міркування – як правило, раніше вже проговорені і сформовані у вигляді готового наративу. Така зміна дискурсу мала місце в оцінці всіх запропонованих засад порозуміння. Отже, можна гадати, по-перше, що обговорювані проблеми значуще зачіпають ціннісно-смыслову сферу респондентів, а по-друге, що велика частина їх (проте не більшість) має, як правило, власну думку і намагається її висловити.

Подібними за характером відповідей виявилися п’ятий, шостий і сьомий кластери: в усіх них основний зміст становили згода/незгода та оцінка ефективності тих чи тих засад ціннісного порозуміння.

П’ятий кластер утворили чотири дескриптори, які відображають “оцінку впливу зовнішніх і внутрішніх чинників”. Респонденти

говорили про важливість визначення оптимальних співвідношень у цьому аспекті, але в оцінці ефективності відповідних рішень переважали скептичні міркування.

До шостого кластера ввійшли дві ознаки, що стосуються до “оцінки патріотизму” – доцільності та ефективності відповідного пункту. Суто позитивні оцінки помірно переважали над висловами, що містили більш чи менш виражені сумніви або були “не досить” патріотичними. Ще більш проблемною була оцінка ефективності акцентування патріотизму: істотну частину висловів становили сумніви з цього приводу або прямі заперечення.

Зміст сьомого кластера визначили сім дескрипторів, які описують “оцінку перспектив суспільного розвитку”: по-перше, доцільність та ефективність утвердження гуманістичних аспектів громадсько-політичного життя, здійснення економічних реформ; по-друге, спонукання до орієнтацій на майбутнє та економічного реформування.

Узагальнення змісту оцінних висловів респондентів із приводу засад ціннісного порозуміння в сучасній Україні дало підстави покласти в основу структурно-логічної моделі рефлексії громадянами відповідних процесів такі формально-логічні елементи: згода/незгода з пропонованою засадою; оцінка ефективності її втілення; оцінка поточного стану справ у суспільстві; намагання пояснити причини суспільних процесів; пошук імовірних винуватців; висунення власних пропозицій; спонукання до змін або дій. До них також можна долучити два змістові параметри: політико-ідеологічні оцінки та оцінки державної влади. За допомогою кластерного аналізу розкрито провідну тематику рефлексії засад ціннісного порозуміння громадянами України: загальна оцінка громадсько-політичної ситуації; орієнтація на майбутнє; конспірологічні пояснення; зміна дискурсу; оцінка впливу зовнішніх і внутрішніх чинників; оцінка патріотизму; оцінка перспектив суспільного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

Васютинський В. Психологічні виміри спільноти / *Вадим Васютинський.* – К. : Золоті ворота, 2010.

Васютинський В. О. Перспективи ціннісного порозуміння українців Сходу і Заходу в оцінках подій на Донбасі // *Український психологічний журнал.* – 2016а. – № 2. – С. 7–18.

Васютинський В. О. Порозуміння щодо Донбасу: осуд, співчуття і ціннісна переорієнтація / *В. О. Васютинський* // *Психолого-економічні век-*

тори розвитку особистості і суспільства : матеріали III Всеукр. наук.-практ. семінару 27 жовтня 2016 р., м. Запоріжжя. – Запоріжжя, 2016б. – С. 22–24.

Васютинський В. О. Індивідуальні і колективні стратегії адаптації мешканців міських громад до життя в період воєнного конфлікту / В. О. Васютинський // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2017. – Вип. 5 (19). – С. 43–52.

Вознесенська О. Л. Медіаконтекст вияву патріотичних почуттів представниками Сходу і Заходу України / О. Л. Вознесенська, Н. І. Череповська // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 2 (16). – С. 74–88.

Горбунова В. В. Проблеми дослідження імпліцитних теорій / В. В. Горбунова // Соціальна психологія. – 2008. – № 4 (30). – С. 17–28.

Горбунова В. Психологія командотворення: Ціннісно-рольовий підхід до формування та розвитку команд / Вікторія Горбунова. – Житомир. Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2014.

Дроздов О. Ю. Динаміка геополітичних уявлень молоді на тлі російсько-українського конфлікту 2014 року / О. Ю. Дроздов // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – С. 258–266.

Зімовін О. І. Стимуляція та врівноваження рефлексивних проявів особистості / О. І. Зімовін, Є. В. Заїка // Особистість, суспільство, закон: психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання : зб. тез доп. міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С. П. Бочарової (30 берез. 2017 р., м. Харків, Україна). – Харків : ХНУВС, 2017. – С. 36–38.

Кириленко Г. О. Критерії оцінювання політичних лідерів, отримані методом репертуарних решіток / Г. О. Кириленко, О. Л. Луценко // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 2 (16). – С. 262–272.

Климчук В. О. Мотиваційний дискурс особистості в інтеракційному просторі : автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.05 / Климчук Віталій Олександрович. – К., 2015.

Кононов І. Ф. Регіональні авто- та гетеростереотипи Донбасу і Галичини: їх значення в проєктах націєбудівництва в Україні / Кононов Ілля Федорович // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць. – Харків, 2014. – Вип. 20. – С. 133–142.

Кравчук С. Л. Особливості ставлення студентської молоді до агресії в розв'язанні політико-правових питань / С. Л. Кравчук // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2017. – Вип. 5 (19). – С. 325–334.

Краснякова А. О. Соціальна довіра як умова становлення суб'єкта політичного життя / А. О. Краснякова // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К. : Талком, 2013. – Вип. 14. – С. 55–64.

Купцова І. І. Політико-правові засади права на протест / Купцова І. І. // Актуальні проблеми політики. – 2014. – Вип. 53. – С. 73–80.

Куртц П. Новый скептицизм: Исследование и надежное знание / П. Куртц. – Москва : Наука, 2005.

Мельник О. А. До питання емоційної агресії у суспільному та політичному житті / О. А. Мельник // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 11. – С. 248–255.

Методика “Самооцінка психічного стану: самопочуття, загальна активність, настрої (САН)” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://psychic.at.ua/publ/psikhodiagnostyka/diagnostika_temperamentu_i_kharakteru/metodika_samoocinka_psichichnogo_stanu_samopochuttja_zagalna_aktivni_st_nastrij_san/13-1-0-68, 2014.

Найдьонов М. І. Формування рефлексивного управління в організаціях : автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.05 / Найдьонов Михайло Іванович. – К., 2010.

Найдьонова Л. А. Соціальний та рефлексивний капітал територіальних спільнот як чинник суспільних перетворень / Найдьонова Л. А. // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : Главник, 2005. – Вип. 26. – Т. 3. – С. 195–202.

Нечипоренко О. В. Интеграция малого этноса в индустриальное общество: стратегии адаптации / Нечипоренко О. В. // Вестник НГУ. Серия: Философия. 2009. – Т. 7. – Вып. 1. – С. 107–112.

Никоненко Л. В. Особливості уявлень студентів різного фаху про політико-правову ситуацію в Україні / Л. В. Никоненко // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2016. – Вип. 3 (17). – С. 220–233.

Остапенко І. В. Психосемантичне дослідження владно-підвладної взаємодії в політичній картині світу студентської молоді / І. В. Остапенко // Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. наук. статей Київ. міжнар. ун-ту й Ін-ту соц. та політ. психології НАПН України. – К. : КиМУ, 2015. – Вип. 7. – С. 191–204.

Петрунько О. В. Імплицитні моделі консолідації громадської думки у свідомості студентської молоді / О. В. Петрунько // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – С. 75–86.

Позняк Д. В. Рефлексивні механізми свідомості виборців як суб'єктів політичної взаємодії : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Позняк Дмитро Валерійович. – К., 2004.

Соколова Ю. Д. Адаптационные стратегии социальной общности пенсионеров: управленческий подход / Ю. Д. Соколова, Г. Е. Зборовский // Стратегии развития социальных общностей, институтов и территорий : материалы II Международ. науч.-практ. конф., Екатеринбург, 18–20 апреля

2016 г. : в 2-х т. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2016. – Т. 2. – С. 312–316.

Тарасюк Л. С. Проблема культуры толерантності в сучасному суспільстві / Тарасюк Л. С. // Гуманітарний часопис. – 2013. – № 1. – С. 39–44.

Циганенко Г. В. Соціально-психологічне осмислення конфліктів між цивільними і військовими в ході групової взаємодії / Г. В. Циганенко, О. Ю. Кухарук // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2016. – Вип. 4 (18). – С. 24–39.

Чуніхіна С. Л. Особливості сприймання громадянами образу чиновника: психосемантичний аналіз / С. Л. Чуніхіна // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К. : Талком, 2013. – Вип. 14. – С. 86–97.

Шкала Цунга для самооценки депрессии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://arvt.ru/sites/default/files/Zung-Self-rating_Depression_Scale.pdf.

Шусть В. В. Політичні цінності молоді в просторі шкал “радикалізм – консерватизм” та “авторитаризм – демократизм” / В. В. Шусть // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2016. – Вип. 3 (17). – С. 179–191.

Adema J. Boundary work in the Murray-Darling Basin, Australia: A case study on the role of science in policy development: Master Thesis / Jikke Adema. – Open Universiteit, Nederland, 2015.

Albala-Bertrand L. For a sociogenetic constructivist didactics of citizenship / Luis Albala-Bertrand // Prospects. – 1996. – Vol. XXVI. – Iss. 4. – P. 705–746.

Anderson C. R. Transformative research as knowledge mobilization: transmedia, bridges and layers / Anderson, C. R. and McLachlan, S. M. // Action Research. – 2016. – Vol. 14. – Is. 3. – P. 295–317.

Bartelt D. W. On Resilience: Questions on Validity / Bartelt, Dawid W. // Educational Resilience in Inner-City America : Challenges and Prospects / ed. by Margaret C. Wang and Edmund W. Gordon. – New Jersey : Lawrence Erlbaum Associates, Inc., 1994. – P. 97–108.

Bizumic B. On the (In)Compatibility of Attitudes Toward Peace and War / B. Bizumic, R. Stubager, S. Mellon, N. Van der Linden, R. Iyer, and B. M. Jones // Political Psychology. – 2013. – № 34. – P. 673–693. – URL: doi:10.1111/pops.12032.

Bort J. R. Grassroots Development Strategies in the Azuero Peninsula of Panama / John R. Bort and James S. Sabella // Communities and Capital Local Struggles against Corporate Power and Privatization / Ed. By Thomas W. Collins and John D. Wingard. – Athens : University of Georgia Press, 2000. – P. 52–68.

Braun-Lewensohn O. Attitudes toward war and peace and their relations with anxiety reactions among adolescents living in a conflictual area / O. Braun-Lewensohn, S. Abu-Kaf, & S. Sagy // Journal of Youth Studies. – 2015. – № 18,

1. P. 68–79. – URL: <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13676261.2014.933193>.

Dupuis E. C. A New Scale to Measure War Attitudes: Construction and Predictors / E. C. Dupuis and E. S. Cohn // *Journal of Psychological Arts and Sciences*. – 2011. – № 14. – URL: http://scholars.unh.edu/psych_facpub/14.

Florio V. De. Quality Indicators for Collective System Resilience / V. De. Florio // *Emergence: Complexity & Organizations*. – 2014. – Vol. 16. – № 3. – P. 65–104.

Grossman G. The Political Legacies of Combat: Attitudes toward War and Peace Among Israeli Ex-Combatants / G. Grossman, D. Manekin, and D. Miodownik // *International Organisation* – 2015. – № 69 (4). – P. 981–1009. – URL: doi: 10.1017/S002081831500020X.

Hubeladze I. H. Psychological peculiarities of maintaining a family relationship in conditions of military conflict / I. H. Hubeladze // *Проблеми політичної психології : зб. наук. праць*. – К. : Міленіум, 2016. – Вип. 4 (18). – С. 15–23.

Kashen D. How to Define Your Company's Values / Dave Kashen. – URL: <http://awesomculture.com/2011/06/06/how-to-define-your-companys-values>, 2011.

Kuusisto T. Cyber World as a Social System / Tuija Kuusisto and Rauno Kuusisto // *Cyber Security: Analytics, Technology and Automation, Intelligent Systems, Control and Automation: Science and Engineering* / M. Lehto and P. Neittaanmäki (eds.). – Springer International Publishing Switzerland, 2015. – P. 31–43.

Lam K. Understanding Citizenship from Dialogues: The Umbrella Movement from the Liberal Studies Curriculum Perspectives in Hong Kong / Lam, Ka-ming: A Research Dissertation. – The University of Hong Kong, 2015.

Lewicka M. Psychologia miejsca / M. Lewicka. – Warszawa : Wyd-wo Naukowe SCHOLAR, 2012.

Li M. The role of retributive justice and the use of international criminal tribunals in post-conflict reconciliation / M. Li, B. Leidner, N. Petrović, S. N. Orazani, and M. S. Rad // *European Journal of Social Psychology*. – 2017. – URL: doi: 10.1002/ejsp.2326.

Liehr S. Migration as Societal Response to Climate Change and Land Degradation in Mali and Senegal / Liehr S., Drees L., Hummel D. // *Adaptation to Climate Change and Variability in Rural West Africa* / J. A. Yaro and J. Hesselberg (eds.). – Springer International Publishing Switzerland, 2016. – P. 147–169.

Mattila M. Understandable and functional organizational values: true or false? / Merita Mattila // *Social Responsibility Journal*. – 2008. – Vol. 4. – Iss. 4. – P. 527–537.

McKeown Sh. Conclusion: The Next Voyage / Sh. McKeown, N. Ferguson, R. Haji // *Understanding Peace and Conflict through Social Identity*

Theory: Contemporary Global Perspectives / Ed. Shelley McKeown, Reeshma Haji, Neil Ferguson. – Springer International Publishing Switzerland, 2016. – P. 367–373.

Melgar D. E. M. Municipal Government and Local Collective Action / D. E. M. Melgar // *Governing Shared Resources: Connecting Local Experience to Global Challenges*, 12th Biennial Conference of the International Association for the Study of Commons, Cheltenham, England, July 2008. – URL: <http://hdl.handle.net/10535/1942>.

Pearson H. Northern Philanthropy: The Effectiveness of Community / Hilary Pearson. – 2014. – URL: <http://effectivephilanthropy.org/northern-philanthropy-the-effectiveness-of-community/>.

Stetter E. Progressive values for the 21st century / Stetter, Ernst, Duffek, Karl, Skrzypek, Ania // *Progressive Values for the 21st century*: Foundation for European Progressive Studies / Ed. Dr. E. Stetter, Mag. K. Duffek, Dr. A. Skrzypek. – 2011. – P. 6–11.

Stokhof W. Europe-Asia relationships on the threshold of the 21st century / Stokhof, Wim. – 1996. – URL: <http://ias.asia/iasn/iasn8/general/engelber.html>.

Summerfield D. The Impact of War and Atrocity on Civilian Populations: Basic Principles for NGO Interventions and a Critique of Psychosocial Trauma Projects / D. Summerfield. – London : Overseas Development Institute, 1996. – URL: <http://odi.hpn.org/wp-content/uploads/1996/04/networkpaper014.pdf>.

Van der Linden N. Are attitudes toward peace and war the two sides of the same coin? Evidence to the contrary from a French validation of the Attitudes Toward Peace and War Scale / N. Van der Linden, C. Leys, O. Klein, and P. Bouchat. – 2017. – URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/28892500>.

Vihalemm T. To learn or not to learn? Dilemmas of linguistic integration of Russians in Estonia / Vihalemm, T. // *Ethnicity*. – 2010. – № 3. – P. 73–97.

Watanabe Yo. Don't Forget to Fight! Singapore's History Education and War Commemoration, 1945-2005. A thesis submitted for the degree of Doctor of philosophy / Yosuke Watanabe. – Singapore, 2012.

Wilkinson T. Capitalism and Human Values / Tony Wilkinson. – Andrews UK Limited, 2015.

Yearwood J. Technologies for Supporting Reasoning Communities and Collaborative Decision Making: Cooperative Approaches / John Yearwood, Andrew Stranieri. – Hershey : Information Science Reference, 2011.